

ADALYA

(AYRIBASIM/OFFPRINT)



SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA



SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA
Vehbi Koç Vakfı
Suna-İnan KIRAÇ Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Enstitüsü Yıllık Dergisi
Yönetim Yeri: Barbaros Mh. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 Antalya Tel: +90 242 243 42 74
Faks: +90 242 243 80 13 E-posta: akmed@akmed.org.tr
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın **Sayı:** XIX - 2016
Yayıncı Sertifika No: 25840

Sahibi: Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM
Sorumlu Müdür: Kayhan DÖRTLÜK
Yapım: Zero Prodüksiyon Ltd.
Abdullah Sokak No. 17 Taksim 34433 İstanbul
Tel: +90 212 244 75 21 www.zerobooksonline.com
Baskı: Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No: 202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

ISSN 1301-2746

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Hâluk ABBASOĞLU	Gönül ÖNEY
Ara ALTUN	Mehmet ÖZDOĞAN
Oluş ARIK	Mehmet ÖZSAİT
Jürgen BORCHHARDT	Urs PESCHLOW
Thomas CORSTEN	Felix PIRSON
Jacques DES COURTILS	Scott REDFORD
Vedat ÇELGİN	Denis ROUSSET
Nevzat ÇEVİK	Martin Ferguson SMITH
İnci DELEMEN	R. R. R. SMITH
Refik DURU	Oğuz TEKİN
Serra DURUGÖNÜL	Gülsün UMURTAK
Hansgerd HELLENKEMPER	Burhan VARKIVANÇ
Frank KOLB	Michael WÖRRLE
Wolfram MARTINI	Martin ZIMMERMAN

Adalya, **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) ve **CC/A&H** (Current Contents / Arts & Humanities) tarafından taranmaktadır.

Adalya is indexed in the **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) and **CC/A&H** (Current Contents / Arts & Humanities).

Hakemli bir dergidir / A peer reviewed Publication

Editörler / Editors

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA
Remziye BOYRAZ SEYHAN
Tuba ERTEKİN

İngilizce Editörleri / English Editors

İnci TÜRKOĞLU
Mark WILSON

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 ANTALYA-TURKEY
Tel: +90 242 243 42 74 • Fax: +90 242 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

İçindekiler

Hande Bulut <i>Karain Mağarası Örnekleri Işığında Bark Extractor (Ağaç Kabuğu Soyucu): Yeni Bir Öneri</i>	1
Emma L. Baysal <i>Beadwork in a Basket: An Ornamental Item from the Final Halaf Level of Mersin Yumuktepe</i>	17
Gonca Dardeniz <i>Cultic Symbolism at the City Gates: Two Metal Foundation Pegs from Tell Atchana, Alalakh (Turkey)</i>	31
S. Gökhan Tiryaki <i>Demir Çağ Milyas Mezarlıkları ve Ölü-Gömme Gelenekleri Üzerine Bir Ön-Değerlendirme</i>	51
Pınar Bursa Sturtevant <i>Eskiçağ'da Anadolu'nun Güney ve Batısında Yer Alan Bölgelerde Balık ve Balıkçılık</i>	75
Laura Slatkin <i>Sophocles' Antigone and the Paradoxes of Language</i>	95
Hüseyin Sami Öztürk <i>Myra'dan Lykia Birliği Rabibi Platon ile Ailesinin Onurlandırılması</i>	103
Ebru N. Akdoğu Arca <i>Lykia'ya Özgü Bir Kavram Olarak Sitometroumenoi Andres'i Plinius'un X, 116/117. Mektupları Işığında Yeniden Değerlendirme</i>	115
Murat Tozan <i>Some Remarks on the Date of Caesar's Capture by Cilician Pirates</i>	133
Hakan Öniz <i>Demre Beymelek Gölü'nde Sualtında Kalmış Liman ve Yapı Formları</i>	151
Işıl R. Işıklıkaya-Laubscher <i>Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri</i>	169
Mark Wilson <i>Saint Paul in Pamphylia: Intention, Arrival, Departure</i>	229
Hatice Pamir – Nilüfer Sezgin <i>The Sundial and Convivium Scene on the Mosaic from the Rescue Excavation in a Late Antique House of Antioch</i>	251

Elmon Hañer	
<i>Kilikya Ermeni Prensiđi'nin İkinci Başkenti Anavarza</i>	281
Cemal Bali Akal	
<i>Rencontres Méditerranéennes autour de Spinoza.</i>	
<i>Asaf Hâlet, Pessoa, Calvino... et l'inconnue Maria Barbas</i>	313
Marko Kiessel – Sevinç Kurt – Yasemin Mesda	
<i>The Abandoned Khan of Louroujina, Cyprus: A Case Study of a Vanishing Building Type</i>	323
Erin L. Thompson	
<i>J. Paul Getty's Motivations for Collecting Antiquities</i>	349
Kemal Reha Kavas	
<i>Akdeniz Yaylalarında Transbümant Mekân Örüntülerinin Karşılaştırmalı Analizi:</i>	
<i>Belgeler Işığında Antalya (Türkiye) ve Abruzzo (İtalya)</i>	367
François Hartog	
<i>La présence du témoin</i>	397

Kilikya Ermeni Prenslığı'nin İkinci Başkenti Anavarza

Elmon HANÇER*

Giriş

Bu çalışmanın ana amacı; Kilikya Bölgesi'nde Ermeni halkının ilk yerleşiminden itibaren, tarihsel süreç içinde özellikle Ortaçağ'ın sosyopolitik koşulları altında Kilikya'daki kalelere yerleşmelerine, 1080-1375 yılları arasında, önce bir prenslik veya baronluk, daha sonra bir krallığa dönüşerek 300 yıl sürecek bir devlet haline gelmelerine kısaca değinmektir. Kilikya Ermeni Devleti, coğrafi kopuşuna rağmen yıkılmış eski Ermeni Devletleri'nin son temsilcisi olarak, ana vatanı ile sosyo-kültürel bağlarını yaşatırken, Ermeni sanatını, bilim ve kültürünü de doruk noktasına taşımıştır. Kilikya Ermeni Krallığı, ilk kez dağlık bölgelerden deniz kıyısına inerek Batı ile sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel bağlamda etkileşim içine girmiş, Uzak Doğu ile de uzun süreli iyi ilişkiler kurmuş ve güttüğü akılcı siyaset sayesinde, sıkışık bir jeopolitik konumda uzun soluklu bir varlık gösterebilmiştir. Bu makalede, ilk yerleşimlerinden itibaren Ermenilerin Kilikya'daki varlığına ve krallığa doğru giden tarihsel gelişim sürecine değinilerek, bu süreçte büyük bir rol oynamış olan Anavarza Kalesi incelenecektir. Ermenilerin ilk yönetim merkezi olan Vahka (Feke) Kalesi'nden sonra, ikinci başkent olarak yerleştikleri Anavarza Kalesi'nde bıraktıkları kültürel mirasın izleri, askeri ve –bu bölgede ilk kez inşa ettikleri– dini mimari bağlamında kısaca ele alınacaktır. Anavarza Kalesi'nde yaptığımız arazi çalışmasıyla elde edilen verilerin yanı sıra özellikle özgün kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anavarza tarihsel olarak Roma İmparatorluğu Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 395)¹ önem kazanan Çukurova'nın en büyük antik kentidir. Adana'nın kuzeydoğusunda, Adana'dan 75 km. uzaklıkta, Ceyhan'ı besleyen Sumbas veya Kesik suyunun Ceyhan Irmağı ile birleştiği (Sis ve Saura/Isauria ırmaklarının karıştığı) yerin 8 km. kuzeyinde, Kadirli, Ceyhan ve Kozan ilçe sınırlarının kesiştiği noktada, Kadirli'nin 22 km. güneybatısında bulunmaktadır. Kozan sınırları içerisinde bulunan Anavarza Kalesi, Geç Antik Çağ Anavarza kentinin doğu yamacında, Yukarı Çukurova'nın ortasında, kente ve çevreye hâkim bir kayalık üzerinde bulunan konumundan ötürü diğer kaleler ve İskenderun Körfezi buradan görülebilmektedir². Anavarza Ortaçağ'ın ünlü liman kenti Ayas'ın 50 km. kuzeyinde, Sis'ten³ sonra Ovalık Kilikya'nın en büyük ikinci kenti olmuştur.

* Dr. Elmon Hançer, Kazım Silivri Sok. Uğur Apt. No: 3/9, 34149 Yeşilköy – İstanbul.
E-posta: elmonhancer@gmail.com

¹ Roma İmparatorluk tarihi için bk.: Akşit 1985.

² Kozan.

³ Ayas'ın günümüzdeki adı Yumurtalık, Sis'in ise Kozan'dır.

R. W. Edwards'ın aktardığı bilgilere göre; Kilikya Pedias'ın merkezinde, geç antik Anavarza kentinin yanibaşında, 200 m. yüksekliğindeki büyük görkemli bir kireçtaşı çıkıntısı üzerinde yer alan Anavarza Kalesi Toprak, Bodrum, Amuda, Bucak, Sis, Tumlu ve Yılan Kaleleri tarafından net bir şekilde izlenebilen stratejik bir konuma sahipti. Kuzeyden güneye doğru uzanan yollara da hakim olan Anavarza Kalesi'nin doğusundan –Ceyhan Nehri'ne ulaşan– Sombaz Çayı geçmektedir. Kayanın tüm batı yamacından başlayarak ovanın alüvyon zeminine neredeyse dikey inen uçurumlar bulunmaktadır. Kayanın geniş güney ucunda ve doğu kanadında eğim daha yumuşaktır. Geç antik Anavarza Kenti'nin dairesel çevre duvarları batı kanadı 4,5 km.'nin üzerinde uzunluğu olan kayalığa dayanmaktadır. Anavarza Kenti Ortaçağ boyunca yaşamıştır⁴.

Tarihi coğrafyada zikredildiği şekliyle Cilicia Pedias'ın (Har. 1)⁵ merkezinde, günümüzde Dilekkaya adlı bir köyün yakınında yer alan Anavarza, Geç Roma Dönemi kenti ve Ortaçağ kalesi ile dikkate değer tarihsel mimari mirası gözler önüne seren bir panoramaya sahiptir⁶. Ovaya doğru uzanan, –Ermenilerce adlandırıldığı biçimiyle– Anarzapa Kalesi ve batı yamacının altında, bir zamanlar kare surlarla çevrili geç antik Anazarba kentinin harabeleri 19. yy.'dan itibaren gezginlerin uğrak yeri olmaya başlamıştır⁷. Texier; bu kentin adının doğulu bir kökeni akla getirdiğini, fakat antik tarihçilerin kentin kuruluşuna dair hiçbir bilgi vermediklerini yazmaktadır. Texier'in de işaret ettiği gibi kalenin ve kentin konumu ve mimari üslubu, eski Van ili ve Tuşba Kayası üzerinde yükselen Şamiram'ın Kalesi'ninki ile açık bir benzerlik göstermekte idi⁸. Bizanslı Stefanos ve Suidas gibi Grek tarihçiler, Anazarba adının etimolojik anlamını kentin kurucusu Anazarbas veya Anazarbo adlı bir efsanevi kişiliğe atfetmektedirler. Bizanslı Stefanos ayrıca, çevredeki kayalıkların sarımtırak rengine işaret eden, Arapça Ayn Zarba (sarı kaynak) sözcüğünden türetilmiş olabileceği tezini de ileri sürmüştür. Suidas'a göre⁹; kentin ilk adı Diocaesarea idi¹⁰. M.S. 96-98'de kent yıkılmış ve Anazarbo adlı bir senatör tarafından yeniden kurulmuş ve bu olaya izafeten kent Anazarba adını almıştır. Fakat bu varsayım, Anazarba adına zaten aşına olan Yaşlı Plinius tarafından doğrulanmamıştır¹¹. Doğu'ya yaptığı bir yolculuk sırasında buranın askeri konumunu beğenerek kenti büyüten İmparator Augustus (M.Ö. 30-M.S. 14), M.Ö. 19'da kente “Caesarea ad Anazarbum” unvanını armağan etmiştir. Dönemin imparatorluk sikkeleri bu bilgiyi doğrulamaktadır¹². Eski adların yanı sıra Günta¹³ olarak da zikredilmiş olan Anavarza'nın bu tarihten itibaren ilk çağı başlamıştır. 3. yy. başlarında başkent olarak anılan Anavarza, II. Theodosius döneminde Kilikya ikiye bölündüğünde (M.S. 444), 2. Kilikya'nın başkenti olarak kaydedilmektedir¹⁴. Büyük tarihçiler Anazarba adını farklı biçimlerde yazmışlardır: Smpad;

⁴ Edwards 1987, 65.

⁵ Gough 1952, 86.

⁶ Matoda 2012, 261-266.

⁷ Anavarza adını taşıyan Geç Roma Dönemi kentine ve kalesine dair kapsamlı çalışmalar için bk.: Gough 1952, 85-150; Edwards 1983, 156-161; Edwards 1987, 65-72.

⁸ Texier 1862, 580-581.

⁹ Hovhannesian 1989, 140'dan bk.: Suidas, I, 1866, 167-168 ve II, 104; Langlois 1861, 434; Alishan 1885, 237.

¹⁰ Kimi araştırmacılar bu adı, Silifke'nin 30 km. kuzeyindeki, günümüzde Uzuncaburç olarak tanınan Olba ören yeriyle karıştırırlar. Bk.: Hovhannesian 1989, 143. Oysa Olba'nın, bir yazıtın ve Roma sikkelerinin kanıtlandığına göre İmparator Vespasianus döneminden itibaren Diocaeseria olarak adlandırıldığı kaydedilmektedir. Bk.: Akurgal 1990, 550.

¹¹ Hovhannesian 1989, 140, 143'den bk.: Plinius, Lib. V, XXVII; Langlois 1861, 434.

¹² Bk.: Langlois 1861, 434; Alishan 1885, 237.

¹³ Alishan 1885, 237.

¹⁴ 1. Kilikya'nın başkenti ise Tarsus'tur. 5. yy.'da yaşamış en büyük Ermeni tarihçisi Khorenatsi de bu bilgiyi doğrulamakta ve Kilikya'da 365 kale ve Suriye'ye açılan iki geçit bulunduğunu yazmaktadır, bk.: Khorenatsi 1881,

Anarzapa, Vartan; Anavarza, Urfalı Mateos ise; Haçlılar zamanında 2. Kilikya'nın başkenti olan Anavarza'yı Yeni Truva (Drovata) olarak zikretmişlerdir. Bu ad şüphesiz onun çok sağlam ünlü istihkamlarından ötürü verilmiştir¹⁵. 6. yy.'da yaşanan birkaç depremin akabinde harap olan kent Bizans İmparatoru Justinianus (M.S. 527-565) tarafından yenilenmiş, bundan ötürü kent Justinianopolis olarak adlandırılmıştır¹⁶.

Yüzyıllar boyunca gelişmiş, depremler nedeniyle yıkılmış ve her seferinde yeniden ihya edilmiş olan Anavarza, Urfalı Mateos'a göre Kilikya'daki diğer kentlerden daha sık biçimde Araplar'ın ve Romalılar'ın işgaline maruz kalmıştır. Arap tarihçilere nazaran, ilk kez 8. yy. sonlarında Harun-el-Reşid kenti ele geçirmiş, ve İran ve Hindistan'dan topluluklar naklederek burada iskan etmiştir¹⁷. Onu takiben 9. yy.'ın ilk yarısında Emir Mutasım'ın ve 860'ta Mütevekkil'in eline geçen kenti, 880'de Bizans İmparatoru I. Basileus tekrar geri alsa da, bu kez de Emir Abdullah surları yıkarak burayı ele geçirmiştir. 10. yy. ortasında Mısır emirleri bu bölgelere hakim olmuşlarsa da, Araplar bölgeyi geri almışlardır¹⁸. Ancak, Doğu'ya yaptıkları seferlerde Ioannes Tzimiskes ve II. Basileus Anavarza'ya tekrar sahip olmuşlardır. Böylece birkaç kez Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştiren ve 11. yy. sonuna kadar Bizans'ın yönetiminde kalan Anavarza, Kapadokya'dan Kilikya'ya giren ve Antakya'ya doğru ilerleyen ilk Haçlı ordusunun da geçiş yeri olmuştur¹⁹. Bütün bu el değiştirmeler sırasında 10. yy.'da boşalan, 11. yy.'da Bizans tarafından tekrar güçlendirilen, 1097-1098 yıllarında Haçlılar tarafından ele geçirilen Anavarza'nın, 1104 yılında Rupinyan Prensi I. Toros'un fethi ile ilk kez Ermenilerin kontrolüne geçtiği kayıt edilmektedir²⁰.

Kilikya Bölgesi'nde Ermeniler'in Varlığına Bir Bakış

Ermeniler Kilikya'da aslında çok eski zamanlardan itibaren Yunan-Roma, Arami ve Yahudi halkları ile birlikte yaşamaktaydı²¹. Daha eskiye dayandığını bildiren kimi bilgilere karşın Ermenilerin Kilikya ile ilk yakın temaslarının kesin olarak II. Dikran döneminde (M.Ö. 95-55) kurulduğu bilinmektedir²². II. Dikran²³ (Büyük Tigranes - M.Ö. 140-55 yılları arasında yaşamış) Doğu Akdeniz Kıyıları'ndan güneye, Filistin'e doğru yaptığı seferler sırasında Ovalık Kilikya'yı da krallığının sınırları içine katmıştır. Kilikya'da diğer halklarla birlikte yaşamakta olan Ermeniler'i doğuya göç ettirerek doğuda bir Ermeni yerleşmesinin de temellerini atmıştır. II. Dikran M.Ö. 84'ten 70/69'a kadar Suriye'yi, Kommagene'den Roma'nın elindeki Dağlık Kilikya'ya kadar Ovalık Kilikya'yı ve daha sonra Kapadokya'yı topraklarına katarak Hazar

28. Anavarza'nın Adana, Mamistra, Tarsus ve diğerleri ile birlikte en güçlü kale kentlerinden biri olduğu 12. yy.'da, Grek tarihçi Michael Glycas tarafından da zikredilmektedir. Bk.: Hovhannesyanyan 1989, 143,151.

15 Hovhannesyanyan 1989, 143. Yeni Truva adı için bk.: Urfalı Mateos 1987, 191, dn. 211.

16 Harutyunyan 1992, 360; Texier ise Justinopolis olarak zikretmiştir, bk.: Texier 1862, 581.

17 Harutyunyan, 796'da Harun Reşid'in, 861'de de Halife Mütevekkil'in burada onarımlar yaptıklarını zikretmektedir. Bk.: Harutyunyan 1992, 360.

18 Urfalı Mateos, Anavarza ve Haleb'i Mısır'ın elinden Arapların değil N. Phocas komutasındaki Greklerin (Bizanslıların) geri aldığı belirtmektedir. Bk.: Urfalı Mateos, 5-6, dn. 11. Esasen 750-1258 yılları arasında geniş bir coğrafyaya yayılan Abbasi İmparatorluğu'nun zayıfladığı bir dönemde, 905-1004 tarihleri arasında bir Arap Hanedanı olan Hamdaniler Musul ve çevresi ile Kuzey Suriye'de hüküm sürmüşlerdi. Bk.: Karaaslan 1997, 446-447.

19 Hovhannesyanyan 1989, 151-153.

20 Harutyunyan 1992, 360; Alışhan 1885, 243-244. Oysa Edwards Anavarza Kalesi'nin fethinin 1111'den önce gerçekleştiğini yazmaktadır. Bk.: Edwards 1987, 67.

21 Harutyunyan 1992, 351.

22 Hovhannesian-Payaslian 2008, 1.

23 II. Dikran'ın yaşamı ile ilgili bk.: Movsisyan 2010, 10 vd.; II. Dikran dönemi için bk.: Grousset 2005a, 81-98.

Denizi ve Kura Nehri'nden, Akdeniz ve Mısır sınırlarına, Partlar'ın topraklarından güneyde Filistin topraklarına kadar yayılan bir krallık kurmuştur. Ancak kısa süren bu genişleme döneminin ardından; Pompeius tarafından yenilgiye uğratılan Dikran (M.Ö. 67/66), Ermenistan'a çekilmek zorunda kalmıştır²⁴.

Öte yandan kaynaklar bu dönemde Kilikya'ya yerleşmiş olan Ermeniler'in burada yaşamaya devam ettiğini yazmaktadır²⁵. Hattiler'den Persler'e kadar birkaç kavmin yönetiminde kalan ve M.Ö. 333'de Makedonyalı Büyük İskender eliyle Yunanlılar'a geçmiş olan Kilikya Hellenistik kültür ve sanatının etkileriyle gelişme kaydetmiştir. Daha sonra Seleukoslar'ın ve nihayet M.Ö. 103'de Romalılar'ın eline geçen Kilikya sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamda önemli bir bölge haline gelmiştir. Özellikle Tarsus kenti Kilikya'nın Atina'sı olarak ünlenmiştir. M.S. 1. yy. başlarında anadili Yunanca olan Romalı bir Yahudi olarak dünyaya gelen ve Tarsus kökeninin her zaman altı çizilen Paulus (Hıristiyanlığı çok sonra kabul eden), Tarsus'ta eğitim aldıktan sonra dini eğitimini Kudüs'te tamamlamıştır²⁶. Kilikya Roma'dan sonra Bizans yönetimi altına girmiştir. Bu dönemde de, Suriye'ye giden Ermeni kervanları Tarsus'a uğrayarak ticaret yapmaya devam etmişlerdir. Esasen Kilikya bu dönemde Persler'den ve Araplar'dan kaçan Ermeni halkının sığınağı olmuştur. Ünlü Bizanslı kilise babası Ioannes Chrysostomos Kilikya'da 405'te, başlarında kendi yöneticileri, kilise ve ruhani önderleri bulunan kalabalık Ermeni yerleşimleri gördüğünü bildirmiştir²⁷.

Mutafian'a göre; Kilikya'daki Ermeni halkı bu bölgede, üç ana olayın akabinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki; Ermeni Devleti'nin Hıristiyanlığı devlet dini olarak 301'deki kabulünden sonra, 451 Kalkedon Konsil kararlarını reddetmesi ve bunun sonucunda Ortodoks Kilisesi'nden kopuşudur. İslamiyet'in yayılması ve Arap istilaları sonucunda Ermenistan'ın Bağdat halifesinin topraklarına katılması ile 8. yy.'dan itibaren Kilikya'nın, Arap ve Bizans toprakları arasında bir sınır haline gelmesi diğer önemli etkenlerdir²⁸. Araplar'ın, 7. yy. ortalarında Kilikya'da Ermeniler'in mukavemeti ile karşılaştıkları bilinmektedir. Binlerce Ermeni, 8.-10. yy.'lar arasında Arap-Bizans savaşları sürecinde, savaşan tarafların baskılarına ve zorunlu göçlerine maruz kalarak Kilikya'ya yerleşmiştir. 10. yy.'da Kilikya'daki Ermeniler'in sayısındaki artış karşısında Ermeni Katolikosu Khaçik I. Arşaruni (973-992), burada bir Ermeni piskoposluğu tesis etmiştir²⁹.

963-969 yılları arasında Bizans İmparatoru olarak tahta oturacak olan Nikephoros Phokas komutasındaki Bizans ordusu 962'de Anazarva kentinden başlayarak Antakya'ya kadar tüm

²⁴ Bk.: Manantyan 1972, 67-72; Pasdermadjian 1986, 38; Hovhannesian 1989, 5; Mutafian 1993, 15; Acaryan 2002, 349; Grousset 2005a, 84-86. Büyük Dikran olarak anılmış olan II. Dikran'ın kurduğu büyük Krallık için bk.: Movsisyan 2010. II. Dikran, tarihte ilk ve son kez sınırlarını Kilikya'dan Pontus'a, Kafkasya'dan Hazar Denizi'ne ve güneyde Filistin topraklarından daha güneye inerek, kısa ömürlü olsa da, M.Ö. 1. yy. sonlarına doğru Yakın Doğu ve Anadolu'nun en büyük krallığını kurmuştur. Bk.: Hagopyan 2013, 568.

²⁵ Mutafian 1993, 15. Roma yönetiminde, Kilikya çevresinde birçok Ermeni şehidinin adı günümüze ulaşmıştır. Mutafian, bunlardan Malatya'daki asker aziz Ermeni (Boğigdos) Polyektos'u işaret eder (ö. 9/10 Ocak 259). Bk.: Kalusdyan 1978, 107-108. Antakya doğumlu Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus (M.S. 322-400), İssos ya da Alekandretta Körfezi'ni (Küçük İskenderiye-günümüzde İskenderun) Ermeni Körfezi olarak zikretmiştir. Bk.: Anonim 1995, 671.

²⁶ İsa Peygamber'in habercisi, Hıristiyanlığın en güçlü vaizi ve öğreticisi olarak kabul edilen, aslında Hz. İsa'nın 12 havarisinin dışında olmasına rağmen havari kimliği ile anılan Paulus hakkında bk.: Wallace – Williams 1999.

²⁷ Ioannes Chrysostomos sürülmüş olduğu Kokison'dan yazdığı bir mektupta, kendisine acıyan ve iyiliklerini esirgemeyen Ermeniler'den ve diğer halklardan söz ederek bir bakıma buradaki Ermeniler'in varlığına işaret etmiştir. Bk.: Acaryan, 2002, 349.

²⁸ Mutafian 1993, 15-16.

²⁹ Shakhgyan 2007, 315-316.

Kilikya'yı yeniden fethetmeye başlamış, daha sonra gelen İmparator Ioannes Tzimiskes (969-976) Kuzey Suriye'ye girerek buradaki Arap hakimiyetine son vermiştir. İmparatorluk, bu toprakları yeniden Hıristiyan unsurlarla nüfuslendirmiş, özellikle Kilikya'da Ermeniler çok geçmeden en kalabalık topluluk olarak varlık göstermiştir³⁰. Aslında bu tarihten çok daha önce Fırat'ın batı ve güneybatısında, Kilikya ve Suriye'nin üst kısımlarında yerleşmiş bir Ermeni topluluklar zaten mevcuttur³¹. Başkenti Ani olan Ermeni Pakraduni Devleti'nin askeri ve ekonomik gücünü zayıflatmak düşüncesiyle Bizans İmparatorluğu 11. yy. başlarında Ermenistan'dan, özellikle de Vasburagan'dan (Van ve dolaylarının Ermenice adı) Ermeni halkının büyük bir kısmını göçe yönlendirmiştir. Ermeniler'in yurtlarından Bizans topraklarına doğru göçü Selçuklu saldırıları nedeniyle daha kitlesel bir hal almıştır. Göçenlerin büyük bir kısmı Kilikya topraklarına yerleşmiştir. Vasburagan Ardżruni Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu tarafından yıkılmasının ardından (862-1021/22), Pakraduni Krallığı'nın (885-1045) güçlü başkenti Ani 1045'te Bizans'ın eline geçmiştir³². Bizans İmparatorluğu son Pakraduni Kralı II. Gagik'e ve Vasburagan Kralı Senekerim'e, Ani ve Vasburagan'a karşılık olarak Anadolu'da ve özellikle Kapadokya çevresinde topraklar vermiştir (Sivas-Kayseri dolayları). Böylece; krallarının, soyluların ve ruhban sınıfının öncülüğünde kendilerine verilen bölgelere doğru ilk büyük Ermeni göçü yaşanmıştır. Alparslan komutasındaki Selçuklular'ın Ani'yi, Kars'ı ve tüm Ermenistan'ı fethi (1064)³³, Kapadokya ve Fırat Nehri'ne nakledilecek olan Katolikosluk makamının, neredeyse bir yüzyıllık sürgününün başlangıcı olmuştur³⁴.

Bizans Devleti'ni yenilgiye uğratan Türkler Malazgirt Zaferi'yle (1071) Anadolu'ya kesin olarak yerleşmiş, 11. yy. sonunda, Anadolu Selçuklu Sultanlığı bütün Ermenistan'ı ve iç Anadolu'yu ele geçirmiştir. Bu durum, Ermeni prens ve asilzadelerinin maiyetleriyle birlikte Bizans'ın elinde kalan Küçük Asya'daki topraklara, özellikle Kapadokya, Kilikya ve Fırat boylarına³⁵, Toros, Anti-Toros ve Kuzey Suriye'de Ermeni prenslerin yönetimindeki kent ve kasabalara yönelen ikinci göç dalgasını tetiklemiştir³⁶. Bizans, Arap dünyası ile sınır teşkil eden topraklarının güvenliği için bölgedeki önemli kentlerin başına kimi Ermenileri yönetici olarak atamış, bir anlamda onların güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Kapadokya'dakilerin bir kısmı güneye inerek diğerleriyle birleşmiş, bir yüzyıl sürecinde Kilikya'nın dağlık bölgelerinden Akdeniz'in kuzeydoğu kıyılarına doğru yayılmıştır. Kısa sürede artan göçler sonucunda 12. yy.'da Kilikya etnik dokusunun ağırlığını Ermeniler oluşturmuştur. Bu bölgelerdeki kaleleri, kentleri ele geçirerek, askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel bağlamda güç kazanan Ermeni yöneticileri, ilk aşamada Dağlık Kilikya'da Bizans'tan bağımsız Rupinyan Hanedanı önderliğinde 1080'de birleşerek bir prenslik haline gelmiştir³⁷.

³⁰ Mutafian 1993, 16; Grousset 2005, 479 ve 510.

³¹ 4.-5. yy.'a tarihlenen kaynaklar Kilikya'da yerleşik Ermenilerin ruhani ve sivil yönetimlerine dair belirgin bilgiler verir. Arap-Bizans Akınları nedeni ile Ermenistan dışına yönelen Ermeni kitlelerinin önemli bir kısmı 8.-10. yy.'lar arasında Kilikya'ya sığınmıştır. Bk.: Morgan 1947, 217; Ulupapyan 1991, 398; Dédéyan 1982, 307.

³² Grousset 2005a, 540, 564.

³³ Grousset 2005a, 598-600.

³⁴ Ermeni Krallıkları yy.'in ortalarında tamamen yıkılmış olsa da, –geleneksel olarak Ermeni asilzade ailelerinden biri olan Pahlavuniler'den seçilen– Katolikos'un veya yüce patrikin temsil ettiği güç ve saygınlık devam etmiştir. Bk.: Mutafian 1993, 17.

³⁵ Mutafian 1993, 16; Dédéyan 1982, 307.

³⁶ Harutyunyan 1992, 351.

³⁷ Nersessian 1973, 1: 329-30, 343. Kilikya Ermeni Krallığı için temel kaynaklar: Alishan 1885; Morgan 1947; Vosgyan 1957; Nersessian 1973; Boase 1978; Dédéyan 1982; Pasdermajian 1986; Mutafian 1988; Hovhannesian 1989; Mutafian 1993; Mutafian 2001; Bedrosyan 2005; Hovhannesian – Payaslian 2008.

Yeni Ermenistan Prenslığı'nin Oluşumu (1080-1198)³⁸

Pakraduni Devleti'nin son kralı II. Gagik, Bizans'ın yürüttüğü politika ve Ermeni Pakraduni Krallığı'nın yüksek idari memurlarından vestis Sarkis'in ve son patriki Bedros Kedatars'ın gizli emelleri sonucunda, hile ile Konstantinopolis'e davet edilmiştir. Feodal Ermeni Beyleri Kral II. Gagik ile birlikte İstanbul'a giderek, büyük çoğunlukla krala verilen yeni araziler üzerinde yerleşmişlerdir³⁹. Böylece onun çevresinde küçük bir saray oluşturmuş olan bu aristokrasinin büyük bir kısmı, az ya da çok Pakraduni Hanedanı'nın⁴⁰ yakın akrabaları idi. Bu aristokratlardan biri kral II. Gagik Pakraduni'nin akrabalarından Rupen'di (1080-1095)⁴¹. Pakradunilerin son kralı II. Gagik 1073'te ülkesine karşılık kendisine verilen Kapadokya topraklarında, Gizistra'da öldürülmüştür⁴². Bu olaydan sonra onun kumandanlarından biri olan –Arşaguni Hanedanı'ndan– akrabası Rupen, Anavarza ve Sis'in kuzeyindeki Kilikya Torosları'nda yer alan Partsraper, Gobidar ve Goromoz'a sahip olmuş ve buraya yerleşmiştir⁴³. Pakraduni Devleti'nin yıkılışından sonra Katolikosluk makamı yeni kurulacak olan Kilikya Ermeni Prenslığı topraklarına taşınmıştır. Böylece Kilikya 300 yıl boyunca, son Ermeni Devleti'nin ve aynı zamanda Ermeni katolikosluğunun merkezi haline gelmiştir⁴⁴.

Kilikya Prenslığı veya Baronluğu'nun kurucusu Rupen'in ölümünden sonra oğlu I. Konstantin (1095-1099) de burada yaşamış⁴⁵, 1091'de Bizans'ın Göksu ırmağı kıyısındaki Vahka / Feke Kalesi'ni ele geçirerek prensliğin topraklarını genişletmiş, Kilikya'da Rupinyan yönetiminin temelini atmıştır. Türkler'den ele geçirdiği Toroslar'ın önemli bir bölümünü, Toros Dağları'ndaki geçitleri ve özellikle Kayseri-Anavarza yolunu kontrol altında tuttuğundan Haçlılar, I. Konstantin ile görüşmelerde bulunmak zorunda kalmışlardır⁴⁶. Olumlu gelişmeler sonucu Ermeni Prensi Batılılar'ın rahatça geçişlerini sağlamış ve Antakya'nın fethi sırasında onlara erzak temin etmiştir. Bu hizmetlerinin karşılığında Latinler kendisine Baron unvanını vermişlerdir⁴⁷.

³⁸ Küçük Ermenistan da denilen Kilikya Ermeni Prenslığı, Batılılar tarafından The Barony of Lesser Armenia olarak adlandırılmıştır, bu dönem için bk.: Hewsen 2008, 33-38.

³⁹ Morgan 1947, 215-216.

⁴⁰ Pakraduni Devleti, 885/886-1045 yılları arasında Kafkas Dağları-Karadeniz ve Van Gölü'nün kuzeyindeki alanda, özetle bugünkü Ermenistan ve kuzeydoğu Anadolu topraklarında hüküm sürmüş Ermeni Krallığı'dır. Başkenti ise, Kars yakınlarında Arpaçayı'nın iki yakasında kurulmuş olan Ani kenti idi. Bk.: Grousset 2005a, 373-619.

⁴¹ Nersessian 1973, 332; Morgan bazı tarihçilere göre Kilikya Ermeni Prenslığı'nin kurucusu Rupen'i, Ardzruniler'in eski feodal beyliklerine, bazılarına göre de Pakraduni Hanedanı'na mensup olduğunu zikretmektedir. Bk.: Morgan 1947, 215-216.

⁴² Grousset 2005a, 617-618; Bedrosyan 2005, 430'dan dn.: 38; Dédéyan 1982, 289-296.

⁴³ Hovhannesian 1989, 15-17, Alishan 1885, 44, 160, 167-169; Morgan 1947, 221; Sahagyan 2007, 315.

⁴⁴ 11. yy.'ın ikinci yarısından itibaren, Kilikya topraklarında birkaç kez yer değiştirerek, 1150'lerde Rumkale'ye yerleşen Ermeni Katolikosluk makamı, 1293'te Krallığın başkenti Sis'e getirilmiş, 1441'de asıl yerine yani Ermenistan'a, bugünkü Eçmiadzin Katolikosluk merkezine taşınmıştır. Bk.: Ormanyan 1912, 1300 vd.; Ormanyan 1913, 87-90; Acaryan 2002, 352.

⁴⁵ Rupinyan Hanedanı'nın kurucusu I. Rupen'den sonra oğlu I. Konstantin 1095-1099 yılları arasında –bazı kaynaklara göre 1100/1102– yönetime geçmiştir. Kilikya Baronları ve Kralları kronolojisi için bk.: Nersessian 1947, 143; Kilikya Devleti yöneticileri için ayrıca bk.: Boase 1978, Appendix 186; Pasternadjan 1986, 200 vd. Grekçe Konstantinos adı Ermenilerde Konstantin olarak kullanılmıştır.

⁴⁶ I. Konstantin'in sahip olduğu yerleşim yerleri konusunda belirsizlik vardır. Kimi tarihçiler; Türkler'den birçok kale ele geçirdiği yolunda birtakım bilgiler verirler. Büyük olasılıkla Vahka/Feke'nin güneybatısındaki dağlık bölgenin bir kısmı belki Kilikya kapılarına kadar elinde bulunmakta idi. "Kilikya Kronolojisi" nde Konstantin ve Urfalı Toros'un kendilerine gönderdikleri bir mektupta; Haçlılar'ın Botantos'tan salimen geçişlerini sağladıklarından söz ederler. Bk.: Nersessian 1969, 383-384.

⁴⁷ Bk.: Hewsen 2008, 33-38.

Rupinyan Ermeni Prenslığı bir taraftan kuzey, kuzeybatı ve doğudan gelecek saldırılara karşı güvenliğini korumaya, diğer taraftan ekonomik ve ticari açıdan büyük önem arz eden Ovalık ve Kıyı Kilikya'ya inmeye çalışmakta idi. Ermeni takvimine göre 551'de⁴⁸ ölen Kostantin'in yerine geçen oğlu I. Toros 1102'de, Seyhan Nehri'nin yukarı boylarındaki Vahka (Feke) Kalesi civarında yayılan Rupinyan arazilerinin sahibi olmuştur⁴⁹. Kardeşi I. Levon'a da araziler vermiş, Vahka Kalesi'ni kendisine merkez yapmış olan I. Toros'un görünüşe göre Rumlar'a karşı olan kırgınlığı nedeniyle, Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkisi zayıflamıştır⁵⁰. Tüm 12. yy. boyunca başlıca düşman Kilikya'nın gerçek sahibi Bizans İmparatorluğu idi. Kilikya Ermeni yönetiminin başına geçen I. Toros (1100-1129) temkinli hareket etmiş, Bizans Devleti ve Antakya Prenslığı arasında Ovalık Kilikya'nın başlıca kentleri için süren mücadeleye dahil olmamıştır⁵¹. Batıda ve kuzeyde ise Selçuk ve Danişmend hükümdarları bu bölge üzerinde hak iddia etmekte idiler. Bu dönemde 1107'de kendi toprakları Müslümanlar tarafından talan edilmiş olan Toros 1110'lara doğru, Pakraduni Devleti'nin son kralı II. Gagik'in Gizistra⁵² Kalesi'ndeki katlinin intikamını almak için Mandale'nin oğullarını⁵³ Herakleia'da öldürtmüş, Herakleia'yı⁵⁴ soyup, tahrip etmiştir. Ardından Bizanslılar'ın idaresindeki antik Anavarza Kenti'ni ele geçirmiş, kenti ve kaleyi güçlendirdikten sonra burayı Prenslığın merkezi haline getirmiştir. Bölgenin doğusunun hakimi Ermeni Prens Kohg Vasil ölünce onun yerini alan I. Toros bu zorlu şartlar altında güçlenmiş ve 12. yy. başlarında Sis'i de ele geçirmiştir⁵⁵.

Akabinde Müslümanlar 1110-1111'de daha büyük bir ordu ile hiçbir mukavemet görmeden Anavarza'ya doğru inmişti. 1112-1113'te kendi topraklarında Selçuklu Türkleri'ne karşı yürütülen savaşlarda da herhangi bir tarafta yer almamış olan I. Toros, 1118'de kardeşi I. Levon'un kumandasındaki bir ordu ile Antakya'lı Rocher tarafından başlatılan Azaz'ın işgaline ve fethine katılmıştı. Öte yandan da, Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın oğullarından –ağabeyi Mesut'a karşı ayaklanan– Arap'ı da desteklemişti⁵⁶.

Anavarza'yı ele geçirmesine rağmen Bizanslılar ile iyi ilişkiler kurabilmiş olan I. Toros'un asıl endişesi Latin prensler ile dostluk ilişkilerinin korunması olmuştur⁵⁷. Ermeni prenslerine ait Kilikya dışındaki hemen hemen tüm toprakları ele geçiren güçlü Latin komşularına karşı dikkatli bir politika geliştirmiştir. Bizans İmparatoru'na ve Antakya prenslerine karşı ince bir

⁴⁸ Ermeni Takviminde verilen bir tarihin üzerine 551 eklemek suretiyle, günümüzde kullandığımız Miladi tarih elde edilmektedir. Ancak burada yararlanılan kaynaktaki (Miladi: 24 Şubat 1102 veya 23 Şubat 1103) olarak geçmektedir. Bk.: Chalandon 2005, 154.

⁴⁹ Mutafian 2001, 379-380.

⁵⁰ Chalandon 2005, 154-155.

⁵¹ Chalandon 2005, 154-155.

⁵² Strabon, Gizistra/Gizistara/Kyzistra'yı "Cybistra" olarak belirtmiştir. Günümüzde Kapadokya'da Develi-Karahisar olduğu belirtilmektedir. Bk.: Urfalı Mateos 1987, 157; Grousset 2005a, 617.

⁵³ Mandale olarak zikredilen Bizanslı Pantaleon'un, Gizistra Kalesi'nin sahipleri olan üç derebeyi oğlundan söz edilmektedir. Tarihçilere göre; 1077/1080 arasında tarihlenen son Pakraduni Kralı Gagik'in öldürülmesi ile Pakraduni Hanedanı son bulmuştur. Bu tarih Kilikya Ermeni yönetiminin de bir anlamda başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bk.: Nersessian 1969, 385; Urfalı Mateos 1987, 157-158; Grousset 2005a, 617-618.

⁵⁴ Umar Kappadokya güneybatı yanındaki Herkleia'nın eski adının "Kybistra" olduğuna işaret etmekte, bugün Konya'ya bağlı ilçe merkezi Ereğli olduğunu belirtmektedir. Bk.: Umar 1993, 314; Umar 1982-1984, 157, 333.

⁵⁵ Edwards 1987, 67; Mutafian 2001, 380. Dédéyan ise, Sis ve Anavarza'nın ele geçirilişini 1111-1117'ye tarihlenmektedir. Bk.: Dédéyan 2008, 87.

⁵⁶ Mesut Danişmend emiri Gümüştekin Gazi'nin damadı ve müteffiki idi. Görünüşe göre bu nedenle; I. Toros'un ölümünden sonra tahta çıkan kardeşi I. Levon'un ilk yıllarında (1129-1137) Danişmendliler Kilikya'ya saldırmışlardır. Bk.: Nersessian 2005, 386. Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler ve Selçuklu ve Ermeni ilişkileri bağlamında bk.: Ersan 2007.

⁵⁷ Nersessian 1973, 385-386.

diplomatik strateji uygulayarak vasal unvanını korumuş, Müslümanlar'a karşı mücadelelerinde Haçlılar'a yardım etmiştir⁵⁸. Bütün bu siyasi çekişmelerin arasında kalmış olan Rupinyan Prensi I. Toros zor koşullarda Ermeniler'i bir araya getirmeye başarmış, Anavarza'yı ve ardından Sis'i topraklarına katarak güçlenmesi Kilikya'da toplanmakta olan Ermeni halkı için önemli bir dönüm noktası olmuş, ilk kez bir Prenslük veya Baronluk kimliği kazanan bir yönetime kavuşmuştur (Har. 2)⁵⁹. Vahram Rapuni'ye göre; Anavarza'yı fetheden I. Toros cesur bir prens olup diğer milletlerce saygı görmüş, Kilikya'da ele geçirdiği topraklar "Toros'un ülkesi" olarak anılmıştır⁶⁰.

Kilikya Ermeni Prenslüğü'nde muhtemelen ilk kez para bastıran yönetici Rupinyan I. Toros'tur⁶¹. Güttüğü dikkatli politik ilişkileri sayesinde Kilikya Ermeni Prenslüğü'nin sınırlarını dağlık bölgeden ovalık Kilikya'ya kadar indirebilmiştir⁶². Fetihleri konusunda yeterince aydınlatıcı veri bulunmayan Toros 1129 yılında öldüğünde büyük olasılıkla kendi inşa ettirdiği Trazarg Manastırı'na defnedilmiştir. Prens I. Toros'un oğlu Kostantin daha önce öldürülmüş olduğundan tahta Toros'un kardeşi I. Levon geçmiştir⁶³.

Anavarza Kalesi 1137 yılına kadar Rupenian baronluk merkezi olarak kalmış, ancak Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un 37 günlük kuşatması sonunda kale ele geçirilmiş, I. Levon ailesi ile birlikte esir alınarak İstanbul'a götürülmüştür. Levon'un oğlu II. Toros kaçmayı başarmış, Kilikya'ya geri dönerek 1148'de Anavarza'yı geri almıştır⁶⁴. İmparator I. Manuel 1158/59'da Anavarza'yı işgal etmişse de II. Toros'un itaatine karşılık ona "sebastos" unvanı vermiştir. Gough'a göre; yönetim merkezi 1184'te Tarsus'a ve daha sonra Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılışına kadar başkent olarak kalacak olan daha kuzeydeki Sis Kalesi'ne taşınmıştır. Gough, Anavarza'nın önemli bir kale olarak kalmasına karşın, aşağı kentin yıkılmaya yüz tuttuğuna işaret etmektedir⁶⁵.

II. Toros'tan sonra tahta geçen II. Levon (1187-1219)'un hükümdarlık dönemi, Ermeni Kilikya Baronluğu'nun bir krallığa dönüştüğü ve gücünün zirvesine eriştiği bir süreç olmuştur. Ağabeyi III. Rupen, Trazark Manastırı'na çekilerek kendini dine adanmış ve tahtını kardeşi II. Levon'a bırakmıştır (1187)⁶⁶. Der Nersessian'a göre; III. Haçlı seferleri öncesinde Kilikya Ermeni Prenslüğü Levant'ın önemli ve aktif Hıristiyan devletlerinden biri olarak kabul edilebilirdi⁶⁷. III. Rupen'in tahtını bıraktığı kardeşi II. Levon, yürüttüğü başarılı siyaset sonucunda 1080'de Rupinyan Prenslüğü olarak kurulan Kilikya Ermeni Devleti'nin bir krallığa dönüşmesini sağlamıştır. Büyük kutlamalar eşliğinde Tarsus Ana Katedrali olan Surp⁶⁸ Sofia Kilisesi'nde 6 Ocak 1198'de I. Levon olarak taç giymiştir⁶⁹. Süryani Patriği Hagopik, Tarsus Rum Metropoliti ve

⁵⁸ Mutaftian 1993, 22-23; Nersessian 2005, 385.

⁵⁹ Hewsen 2008, 35.

⁶⁰ Rapuni için bk.: Mutaftian 2001, 380. Kilikya Ermenilerinin lideri olan Rupen'den sonra başa geçen oğlu I. Konstantin (1092) Kilikya'nın dağlık bölgesine hakim olmuş, 1100 tarihinin başlangıcında Haçlılar'a yapmış olduğu yardımlara mukafatı olarak, onlar tarafından kendisine "Baron" ünvanı verilmiştir. Bk.: Chalandon 2005, 154; Pastermadjian 1986, 202. Rupenian Hanedanı'nın 8. Prensi olarak kraliyet tacı giyecek olan II. Levon'a kadar olan halefleri aynı ünvanı taşımışlardır. Bk.: Urfalı Mateos 191'den dn. 209.

⁶¹ Mutaftian 1993, 21.

⁶² Dédeyan 2008, 91-92.

⁶³ Mutaftian 2001, 380; Hovhannesian 1989, 153; Chalandon 2005,155.

⁶⁴ Hovhannesian 1989, 156. Kimi kaynaklar kalenin geri alınışını 1148'den önceye tarihlemekte dirler.

⁶⁵ Gough 1952, 98.

⁶⁶ Nersessian 2005, 395.

⁶⁷ Nersessian 2005, 396.

⁶⁸ Surp = Aziz, kutsal anlamını taşımaktadır.

⁶⁹ Mutaftian 2001, 403-404; Sahagyan 2007, 317.

birçok din görevlisi ve askeri komutanın huzurunda, Katolikos 6. Krikor Abirad'ın kutsadığı Kral I. Levon'a kraliyet onur nişanları Konrad Maynetsits tarafından verilmiştir⁷⁰.

Kilikya Ermeni Krallığı toprakları 40 bin m²'lik bir alana, kıyı çizgisinde ise 500 km.'lik bir coğrafyaya yayılmakta idi (Har. 3)⁷¹. Akdeniz Kıyısı boyunca sıralanan Adalya (Antalya), Side, Alanya, Anamur, özellikle de Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde yer alan Ayas ve Korykos Limanları⁷², elverişli doğal iklim koşulları ve coğrafi konumu ile Kilikya askeri ve ticari yolluklar bağlamında Doğu ile Batı arasında transit bir rol oynamakta idi. Diğer taraftan Toros ve Anti Toroslar'dan doğarak ovalık Kilikya'yı aşip Akdeniz'e dökülen Pyramos (Ceyhan), Saros (Seyhan) ve diğer nehirlerin belirli yerlerinde gemicilik yapılmaktaydı. Böylece kara, deniz ve nehir yollarının kesişme noktasında yer alan Kilikya Ermenistanı'nın kentleri ticaret ve zanaat üretiminde önemli merkezler haline gelmişlerdi. Uluslararası deniz, Yakın Doğu ve Avrupa ülkeleri ile geniş çaplı ilişkiler sürdürmekte olan Kilikya Ermeni Devleti'nin güçlenmesinde ve bağımsızlığı yolunda sürdürülen ısrarlı ve uzun soluklu mücadelelerinde, askeri ve ticari yollar üzerindeki stratejik öneme sahip kalelerin sayısı net olarak belirlenememiştir. Kilikyalı yöneticiler kısa süreli olsa da Haçlılar'a da hizmet etmişlerdir⁷³.

Akdeniz limanları üzerinden Avrupa'yla bağlantı kurmaya elverişli olan Kilikya'da elde ettikleri bu yeni jeopolitik konum, Ermeniler'in ilk kez Hıristiyan Avrupa'ya açılmasını sağlamış, Latin dünyasıyla yakınlaşmaları Rupinyanlar'ı krallığa taşıyan I. Levon zamanında (1187-1219) gerçekleşmiştir⁷⁴. Kral I. Levon'un ölümünden sonra tahta çıkan I. Hetum (1226-1269)⁷⁵, Anadolu'ya giren Moğol gücünün önemini sezmiş, Karakorum'a yaptığı diplomatik seyahatlerle Moğollar'ın desteğini almış, böylece onlarla barış anlaşması yapan ilk Hıristiyan devlet olmuştur⁷⁶. İzlenen akılcı politikalar, 200 yılı aşkın bir süre Kilikya'da Ermeni kültürünün gelişmesine elverişli bir ortam sağlamıştır. Kilikya'nın parlak yükselişi Mısır Memlukları'nın saldırılarıyla zayıflamış, Moğol desteğini⁷⁷ kaybeden krallık V. Levon Dönemi'nde 1375'te sonlanmış ve ardından ülke 1400'de Timur'un eline geçmiştir. Bu aşamada Ermeni Krallığı Anadolu'daki siyasi varlığını kesin olarak yitirmiş, Ermeni halkının göç dönemi başlamıştır⁷⁸.

⁷⁰ Kimi tarihçiler Levon'un taç giymesini 1197 veya 1199 olarak da zikretmektedirler. II. Levon, 6 Ocak 1198'de Epifani / Hz. İsa'nın Doğumu ve Vaftizi Yortusu'nda, Tarsus Surp Sofia Katedrali'nde I. Levon adı ile kraliyet tacını giyerek kutsanmıştır. Kilikya Ermeni yönetiminin bir krallığa dönüşmesinin hem Batı Roma yani Papalık tarafından, hem de Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu tarafından kabul gördüğüne değinen tarihçiler bu dini seremoniyi, katılan yüksek rütbeli din adamlarını ve devlet görevlilerinin adlarını ayrıntılı olarak aktarmaktadırlar. Bk.: Nersessian 1947, 13; Mutafian 2001, 404; Nersessian 2005, 399-400; Hewsen 2008, 36-38; Zekiyan 2011, 29.

⁷¹ Hewsen 2008, 35.

⁷² Ermeni Krallığı Dönemi'nde Antalya'dan Fırat boylarına kadar yayılan Kilikya Ermeni coğrafyasında, Kilikya limanları için bk.: Zulalyan – Pornazyan 1976, 3, 685; Alishan 1885, 308-323. Özellikle Antalya'nın ne kadar süre Ermenilerin kullanımında kaldığı henüz etraflıca araştırılmamıştır. Ancak Kral I. Levon'un yazıtına ve bazı kaynaklara dayanarak bir süre Ermeniler'in kontrolünde kaldığı açıktır.

⁷³ Harutyunyan 1992, 351. Anadolu'dan Kudüs'e uzanan Haçlılar'ın kurdukları Frank ve Levand Krallıkları'na, Haçlı Tarihi'ne, Haçlı, Komnenos dönemi Bizans ve Ermeni ilişkilerine dair Grousset, Runciman ve Chalandon'un ve ilaveten Der Nersessian'ın eserlerinin Ermenice bir derlemesi olan Der Bedrosyan'ın kitabı bu bağlamda çok aydınlatıcı bir kaynaktır. Bk.: Bedrosyan 2005; Grousset 2005b; Grousset 2005c; Runciman 2005; Nersessian 1969..

⁷⁴ Kral I. Levon kraliyet ünvanını, önce Roma'yla birleşme akti pahasına Latin Batı'dan, sonra Bizans'tan aldı. Bk.: Evans, 1999, 244. Mutafian, Bizans'tan daha uzak olan Avupa'nın kesinlikle Bizans kadar, anti-Kalkedonist olan Ermeniler'e düşman olmadığını belirtir. Bk.: Mutafian 1993, 16.

⁷⁵ I. Levon'un varisi Zabel'le Hetumyanlar'ın oğlu Hetum'un evliliği iki rakip hanedanı birleştirir. Bk.: Evans 1999, 245.

⁷⁶ Nersessian 1973, 346 vd.; Dédéyan 1982, 310.

⁷⁷ İslamiyeti benimseyen Moğollar Kilikya'dan desteğini çekmiştir, bk.: Mutafian 2001, 458-467.

⁷⁸ Janashian 1970, 47; Hançer 2010, 89.

Kilikya'da ve Anavarza Kalesi'nde Ermeni Kültürünün İzleri

Dünyanın en eski medeniyet beşiklerinden biri olan Kilikya, farklı çağlarda Mısır, Hitit, Asur, Babil ve Pers Akhamenid Devletleri'nin yönetiminde kalmış, Yunan ve Roma hakimiyetinde Yunanlılar ve Romalılar tarafından iskan edilmiş, kısa bir süre ünlü Ermeni kralı II. Dikran'ın toprakları içerisinde yer almış, Ortaçağ'da ise Bizans İmparatorluğu'na dahil olmuştur. Kilikya Bölgesi'ndeki Antik Dönem ve Ortaçağ medeniyetlerinin şehircilik ve mimari mirasının çok katmanlı zenginliği, bu tarihsel geçmişinden kaynaklanmaktadır. Kilikya Ermeni Devleti'nin siyasi ve ticari başarısı, kültürel, sanatsal ve hatta bilimsel alanlarda ileri düzeyde gelişme sağlamasına zemin hazırlamıştır. Teoloji, felsefe, tıp, edebiyat, tiyatro, resim ve özellikle minyatür resmi ile müzik alanında parlayan sanatçılar kendi eserleri ile Ortaçağ Ermeni kültürünü zenginleştirmişlerdir⁷⁹. 11.-14. yy.'lar arasında bu mimari birikim üstüne Ermeni yapı sanatı yerleşmiştir. Ortaçağ Ermeni yapı sanatında Kilikya Bölgesi, 1080'den itibaren, ancak daha ziyade 12.-14. yy.'lar arasına yayılan siyasi varlıkları sürecinde, şehircilik ve özellikle askeri mimari bağlamda önemli bir yer tutmaktadır. Geleneksel Ermeni mimarisi, Kilikya'daki Yunan-Roma ve Bizans mimari mirasıyla birlikte yeni bir yapı sanatı sentezi meydana getirmiştir⁸⁰.

Kilikya Ermenistanı'nın ovalık Kilikya'da sayısı onu bulan önemli kentleri arasında krallığın başkenti Sis'ten başka Tarsus, Adana, Anavarza (Anarzapa), Mamestia (Misis) yer almakta idi. Kıyı Kilikya'da yer alan Ayas ve Korykos'un yanı sıra, Antalya, Anamur, Alanya ve Side Güney Anadolu'nun en önemli limanları idi. Daha eski çağlarda kurulmuş olan bu kentlerden bir kısmı yeniden inşa edilerek Kilikya Ermeni Devleti tarafından kullanılmıştır. Askeri stratejinin temelini oluşturan kalelerden Vahka (Feke), Pertus, Partsapert, Levonkla (Levonkale), Lampron, Gaban, Kuklag, Baberon, Til-Hamtun, Mut, Ganç ve Dumlu, Hromkla (Rumkale), Silifke Kalesi ve birçokları yenilenmiştir. Adları geçen kalelerin ve kentlerin yenilenmesinde ve yenilerinin inşasında Kilikya Ermeni prensleri ve kralları önemli rol oynamışlardır. Özellikle ilk kral olarak I. Levon adıyla taç giyen II. Levon verimli inşa faaliyetleri ile dikkat çekmektedir⁸¹.

Tarihsel süreçte farklı zamanlarda inşa edilmiş olan kentler ve kalelerin savunma ve diğer yapılarında yeniden inşa ve yenilenme izleri açıkça farkedilmektedir. Yapılan incelemelerde Yunan-Roma, Bizans ve Ermeni yapı sanatının birleşimi, özellikle duvar örgülerinde ve örtü konstrüksiyonlarında kendini güçlü biçimde aksettirmektedir. Araştırmalar bölgedeki Ortaçağ duvar örgü türlerinin, ister işlenmemiş ister düzgün şekillendirilmiş taşlarla inşa edilmiş olsunlar, Ermenicesi «mitis» denilen kireç harcından bir iç dokuya sahip olduklarını ve üç katmanlı olduklarını göstermiştir⁸². Yapılarda yerel kumtaşı, kireçtaşı ve granit kullanılmış, duvarlar kireç harcına benzer bir harç ile, bazen harap durumdaki antik veya Bizans yapılarının mermerleri ile –devşirme olarak– kaplanmıştır. Kilikya'nın Ermeni taş ustaları işledikleri taşlar üstüne tıpkı Ermenistan'da olduğu gibi kendi işaretlerini bırakmışlardır. Lampron'da, Tarsus'ta ve bazı diğer kentlerdeki yapılarda bu işaretler günümüze kadar ulaşmıştır⁸³.

Kilikya Ermeni Kiliseleri'ne dair veriler nispeten azdır. Kilise mimarisi Kilikya'daki Ermeni mimarisinde özel bir önem taşımaz fakat hemen hemen her kalede bir kilise, kentlerde ise

⁷⁹ Harutyunyan 1992, 351, 353; Khalpakhchian 1979, 417-428; Nersessian 1993; Hançer 2010, 89-113; ayrıca bk.: Bozoyan 2008, 67-78; Halfter 2008, 111-129; Coulie 2008, 261-274; Vardanyan 2008, 275-295.

⁸⁰ Harutyunyan 1992, 351.

⁸¹ Hovhannessian 1989, 154-157; Harutyunyan 1992, 353.

⁸² Harutyunyan 1992, 353; Edwards 1987, 21.

⁸³ Harutyunyan 1992, 353; Edwards 1987, 277.

birkaç kilise inşa edilmiştir. Yapısal olarak en yaygın şekli tek veya üç nefli bazilikal planlıdır. Kalelerde ve küçük yerleşmelerde genellikle tek nefli, dikdörtgen planlı, kemerli bir iç mekân, doğusunda yarım daire apsis çıkıntısı ile tamamlanır. Kimi kiliseler kaya kütlelerine (Çanter, Levon Kalesi /Yılan Kale vd.) oyularak meydana getirilmiştir⁸⁴. Büyük kentlerde ve yerleşmelerde ikişer taşıyıcı sütunla bölümlenen, üç nefli bazilikal planlı kiliseler inşa edilmiştir. Bu tipin en erken örneği 12. yy. başına tarihlenen Anavarza Kalesi'ndeki Zoravarats Kilisesi'dir⁸⁵.

Yapılan çalışmalar çerçevesinde bilinenlerin ışığında bölgedeki kiliselerin mimari açıdan kubbesiz tek nefli veya üç nefli bazilika tipolojisine girdiği görülmektedir. Adana, Baberon, Anavarza, Hromkla ve birçok diğer Kilikya Kenti'ndeki mabetler bu plan tasarımında idiler. Levonkale Kilisesi ise mağaraya oyulmuş bir yapıda idi. Başkent Sis'te ondan fazla kilise bulunmakta olup bunlardan biri olan Surp Sofia Kilisesi kubbeli bir bazilika olarak I. Hetum döneminde, 1230 yılında inşa edilmiştir. Kiliselerin yalın ve gösteriştan uzak mimarisine karşın, bir geçiş kulesi⁸⁶ ile girilen iç kalelerde, sağlam zeminlerinde yükselen kraliyet şatolarının mermer ve mozaik kaplı cepheleri olduğuna dair bilgiler vardır ve Anavarza'daki hisar da bunlardan bir tanesidir⁸⁷. Kentlerde hamam, kervansaray, okul ve hastane gibi kamusal yapılara dair belirgin veriler yeterli değildir. Kilikya'nın elverişsiz koşullarına rağmen tek veya çok gözlü köprü, sarnıç, su kanalları ve diğer mühendislik gerektiren yapıların mimari gelenekte önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir⁸⁸.

Kilikya Ermeni Prenslığı Dönemi'nde Anavarza Kalesi

Anavarza Kalesi, büyüklüğü ile topoğrafik ve stratejik konumu itibariyle Ortaçağ'ın güçlü askeri mimarileri arasında özel bir öneme sahiptir. Güçlendirilmiş surları, içinde yer alan dini yapıları, güney avluyu kuzeye bağlayan ve iç kaleye geçiş veren –kitabeli– sarayı ve iç kaledeki kraliyet yapılarının kalıntıları ile Ermeni kültürel mirasının izlerini taşıyan, gerek kültürel, gerek Ermeni Kilikya tarihindeki siyasi rolü açısından Sis'ten sonra, kalesi ve kenti ile birlikte Ovalık Kilikya'nın ikinci büyük kenti olmuştur⁸⁹.

Ermeni tarihçilerden Mkhitarist rahibi Peder Ğugas İnciciyan 1800 başlarında Anavarza Antik Kenti'ni ve kalesini ziyaret etmiştir. Daha sonra yazdığı Coğrafya adlı kitabında kenti ve kaleyi şöyle betimlemektedir: “Anarzapa veya Aynzarbe...kale kenti Ceyhan'ın kıyısında, Sis (Kozan)'in güneyinde ve 6 saat uzaklıkta, batıya doğru dağın eteğindeki Çukur Ova denilen düzlükte yer alır. Düzgün ve iri kesme taştan iki sıra surla tahkim edilmiş olup, sur duvarları arasında bir hendek, bir surdan diğerine ve kente geçit veren bir köprü bulunur. Genellikle güzel ve iri taşlarla inşa edilmiş çok sayıda kilise, hamam, büyük bir köşk ve bir ev görülür. Tamamen terkedilmiş olan kentte insanların yerine yılanlar yuva yapmıştır. Köşkler içinde yabancı ağaçlar ve otlar bitmiş, birçok yerde evlerin, sarayların taşları sokaklara dökülmüştür. Öyle ki yıkıntılar arasında yılanlardan korkmadan özgürce dolaşamadığımızdan, böylesi bir kentin neden terkedilmiş ve boş olduğunu anlayamadık. Kentin surları aşağıdan yukarıya, sivri dağın

⁸⁴ Alishan 1885, 74, 251; Khalpakhchian 1961, 54; Langlois 1861, 440; Strzygowski 1918, 741-742.

⁸⁵ Khalpakhchian 1961, 54-55; Langlois 1861, 440, Bell 1905, 1-29; Gough 1952, 85-150; Edwards 1987, 67-72.

⁸⁶ Anavarza Kalesi'nde, içkaleye geçit veren ve giriş cephesini oluşturan üç katlı bir saray yapısı olup, Batılılar'ın donjon olarak adlandırdıkları bir mimaridir.

⁸⁷ Harutyunyan 1992, 353-354; Hovhannesian 1989, 154-155.

⁸⁸ Harutyunyan 1992, 354.

⁸⁹ Gough 1952, 85-150; Anonim 1973, 501.

doruğunda geniş bir alana yayılmış olan kaleye kadar uzanır. Oldukça sarp olan bu dağda, alttaki kentten kaleye kadar, kayaya oyulmuş yilankavi bir merdiven yükselir (Res. 1-2). Tepedeki düzlükte evlerin yıkıntıları ve hala ayakta kalmış bir şapel görülür. Kalenin doğu eteğinden Ceyhan Nehri geçer. Anarzapa yakınlarında içinde birçok yaban domuzunun yaşadığı çok sayıda bataklık bulunur⁹⁰.

Eprigyan'a göre kentten 700 adım yükseklikte olan Anavarza Kalesi'ne, üç yönden de erişilemez ve sadece bir yönden güçlükle ulaşılabilir⁹¹. Avrupalı gezgin Ch. Texier'den sonra V. Langlois; Pyramos Ovası ile izole edilmiş olan Anazarba kentinin, büyük bir kalker kayalığının ayağında yer aldığına, birçoğundan çok daha sağlam, surlarla çevrili dış ve iç bölümden meydana gelen kalenin, Kilikya'nın en önemli askeri yapılarından biri olduğuna işaret etmektedir⁹² (Res. 3-7, Plan 1).

Gough Anavarza'ya dair yayınladığı makalesinde, Ortaçağ kalesinden ziyade alt tarafındaki düzlüğe yayılan Roma Dönemi Geç Antik kentini ele almıştır. Kalenin krokisini hazırlayan Gough (Plan 1)⁹³ burada kendi dönemine kadar kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapılmadığını, Anavarza'nın ilk ziyaretçilerinin C. Texier, W. Barker ve V. Langlois olduğunu zikretmektedir. Langlois "Kilikya'ya Seyahat" adlı eserinde 1852'de on gün geçirdiği bölgede, Anavarza'daki Ermeni izlerini sürmüş, burada tarihsel bağlamda önemli olan iki Ermenice kitabeyi okumuş ve kopyalayarak belgelemiştir. İç kaleye giremeyen Langlois dış kaledeki kilisenin durumunu incelemiş, çok önceleri zarar görmüş olan bu kitabeyi Bell'den yarım yüzyıl önce kopyalamıştır⁹⁴. Texier de kaleyi gezmiş, kiliseyi görmüş, yazı kuşağını ve fresk bezemelerinden söz etmiştir. Kalenin ikinci bölümünün ulaşılabilir olduğuna, daha sonra kral olacak olan II. Levon'un yazıtının da yer aldığı saraya (donjon/şato baş kulesi) dair bilgiler aktarmıştır⁹⁵. 1905 yılında G. Bell Suriye ve Kilikya'yı ziyaret ederken buraya da uğramış, Anavarza kentini ve kalesini ziyaret etmiştir. Buradaki üç kilisenin vaziyet planını hazırlamış, mimari anıtların tanımlarını yapıp, kendisinden evvelki tüm dökümanları da kullanarak kenti anlatmış ve yeni kitabelere ulaşmıştır⁹⁶. Kalede hayli iyi bir durumda bulunduğu mabedi içten (Res. 8-12, Plan 2) ve dıştan görüntülediği fotoğraflarla belgelemiştir. Tüm mabedin bir Ermeni Kilisesi olduğunu belirtmiş ve yapının cephelerini dolanan kornişteki Ermenice kitabeyi de görüntülemiştir⁹⁷. Edwards, Ani Samuel'in kronolojisine dayanarak bu yapının 1111 yılında tamamlanmış olabileceğini belirtmiştir⁹⁸. Günümüzde yarı yıkık bir haldeki mabedin kitabesi, ilk Rupinyan Hanedanı soyuna mensup kişilerin adlarını vermesi açısından önemli bir tarihi belge niteliği taşımaktadır⁹⁹.

⁹⁰ İncicyan 1806, 365-366; Hovhannesyan 1989, 143, 145.

⁹¹ Eprigyan 1903-1905, 165-166. Khalpakchian kalenin, araziyle uyumlu bir şekilde, üst ve alt kademede çifte yüksek surlarla çevrili olan antik kentin 200 m. yukarısında eğimli yamaçlarla yükselen tepede yer aldığını yazmaktadır. Antik kentin, bir beşgen oluşturacak şekilde 34 m. aralıklarla dizilmiş, 11,50 m. eninde 56 adet kare formlu burçla güçlendirilmiş surlarını, batı girişi önünde bir zafer takının bulunduğunu kaydetmektedir. Tepedeki Anavarza Kalesi ise yarım yuvarlak burçlarla güçlendirilmiş surlarla çevrilmiştir. Bk.: Khalpakchian 1961, 49.

⁹² Texier 1862, 580-583; Langlois 1861, 440.

⁹³ Gough'un kalenin krokisini, G. Bell'in kilise planı ile birlikte yayınlayan Edwards'dan alıntı, bk.: Edwards 1983, res. 19.

⁹⁴ Langlois 1861, 440.

⁹⁵ Texier 1962, 582.

⁹⁶ Gough 1952, 89-91.

⁹⁷ Langlois 1861, 440; Bell 1906, 24-28; Alishan 1901-1902, 344; Hovhannesyan 1989, 153.

⁹⁸ Edwards 1982, 156.

⁹⁹ Mutafian 1993, 24.

Tarihçilere göre Anavarza Kalesi'ni ele geçiren ve burayı Vahka'dan sonra, –Gough'a göre 1100'de– prensliğin ikinci başkenti haline getiren Prens I. Toros kalede ve çevresinde yoğun imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Kalenin surlarını güçlendirmiş, yeni yapılar yaptırmıştır. Özellikle 1114'teki yıkıcı deprem sonrasında Anavarza Kalesi'ni yeniden inşa ettirmek zorunda kaldığı bilinmektedir. Güneyden kuzeye doğru uzanan kalenin güney girişinden sonraki ilk düzlükte Prens I. Toros, Aziz Kevork ve Aziz Toros (Grekçe: Theodoros)'a ithafen “Zoravarats” adlı bir kilise inşa ettirmiştir (Res. 8)¹⁰⁰. Kilikya Ermenileri'nin bu bölgede yaptırdıkları ilk kilise olarak bilinen bu mabedin kalıntıları ve birçoğu dökülmüş olmasına rağmen, saçağın altında kiliseyi çepeçevre dolanan ve yüksek kalitede kaligrafik değer taşıyan ithaf kitabesinin bir kısmı bugün halen görülebilmektedir¹⁰¹ (Res. 10,13). 19. yy. ortalarına dek büyük çapta ayakta kalmayı başarmış olan kilise (Res. 8), yukarıda ifade edildiği üzere Surp Kevork ve Toros adlı asker azizlere adanmıştır. Nitekim burada bulunan sikkelerden biri, ilk kez kendi adına para bastıran I. Toros'un dönemine ait olup, sözkonusu örneğin ön yüzünde asker azizlerin figürleri görülmekte ve bunların adları okunabilmektedir (Res. 14)¹⁰². Üç nefli küçük bir kilise olarak tanımlanan¹⁰³ bu ibadethaneye dair Vahram Rapuni şu bilgileri vermektedir: Anavarza'yı fet-heden I. Toros Zoravarats (asker azizler) adına kutsanmış bir kilise yaptırmış, Meryem Ana'nın bir portresini kiliseye yerleştirmiş ve İncicyan'ın da zikrettiği gibi Rupenyhanedanı krallarından bazılarının (yergatakir)¹⁰⁴ adlarını belgeleyen bir saygı kitabesi yazdırmıştır¹⁰⁵. I. Toros'un ayrıca Vahka / Feke Kalesi yakınlarında, –1113'den itibaren Kilikya'daki en eski minyatürlü el yazmacılığının ve kültürünün ünlü merkezlerinden biri haline gelen– Trazarg ve Maşgevor manastırlarını inşa ettirdiği veya yenilediği kaydedilmektedir. I. Toros'un 1129'daki ölümünden sonra Trazarg Manastır'na defnedildiği söylenmektedir¹⁰⁶.

20. yy. başlarında Kilikya'yı gezen Strzygowski, Toros'un kilisesini de incelemiş ve bir takım görüşler sunmuş, I. Toros'un Anavarza'da 1100-1129 tarihleri arasında yaptırdığı kentin 3 numaralı kilisesinin hala iyi durumda olduğunu yazmıştır. Üç nefli, uzunlamasına planlanmış ve iki payenin taşıdığı tonozlu mekânın apsisi biraz daha alçaktır (Res. 11). Kalenin harap durumuna değinen Strzygowski, kiliseyi detaylı bir biçimde tanımlamaktadır. Kilisenin dış beden duvarlarında, saçağın altında bir kitabenin eski Ermeni kiliselerinde olduğu gibi binayı çepeçevre dolandığını anlatmaktadır. Kapının üzerindeki sivri kemeri dolgulayan taşların büyük ihtimalle eski bir Hıristiyan yapısından alınmış olduğuna işaret eden araştırmacı, Ermenistan'da asla eski yapı parçalarının, ikinci kez yeni bir yapıda kullanılmamış olduğunu zikretmektedir. Ermeni mimarisinin üslubunun daha ziyade iç mekânda hissedildiğini, yapının diğer ayrıntılarına dayanarak, Anavarza'da 1100'lerin Ermenistanı'nda görülen tipik Ermeni yapılarına benzemeyen, daha çok Ermeni ve Küçük Asya'ya özgü zanaatkâr performansları arasında kalmış bir mimari üslup aksettirildiğini belirtmektedir¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Kévorkian – Paboudjian 2012, 296.

¹⁰¹ Nersessian 1973, 333; Nersessian 2005, 385;

¹⁰² Mutafian 1993, 22.

¹⁰³ Langlois 1861, 440; Eprigyan 1903-1905, 165-166.

¹⁰⁴ Yergatakir = Ermenice sikke, kitabe ve el yazma metinlerinde kullanılan bir kaligrafi üslubudur.

¹⁰⁵ İncicyan 1806, 366; Mutafian 2001, 379-380.

¹⁰⁶ Mutafian 1993, 21; Mutafian 2001, 380; Vosgyan 1957, 159, 235.

¹⁰⁷ Strzygowski 1818, II, 740-741. Bu durumu Lambronlu başpiskopos Nerses'in (1196) açıklamasına dayandırarak, buraya gelenlerin yakında memleketlerine geri dönecekleri umuduyla önceleri küçük kiliseler inşa ettiklerini, ama sonradan buradaki kiliseler de anavatandakiler gibi yapmaya başladıklarını anlatmaktadır.

Sadece doğu cephesinin bir kısmı ile ayakta kalabilmiş harap durumdaki Surp Zoravarats Kilisesi'nin (Res. 10 ve 13), yıllar evvel sağlam kalmış kısımlarından okunabilmiş olan Ermenice kitabesinin tercümesi şöyledir:

Ben Teotos...Sepasdos, Rupen'in oğlu Kosdantin'in oğlu, Bu kiliseyi yaptım....

Kilisenin doğusunda devam eden kitabenin tercümesi şöyledir:

Benim rubumun kurtulması ve ailemin batırası için ve yaşamı için şefaati...

Kuzey duvarındaki metin bütünüyle tahrip olmuş olup batıdaki bölümün Türkçesi şöyledir:

Teotos'u, oğlum Kosdantin'i hatırlayınız, Allah'a ve Hisus Kristos'a değerli kutsal dualarınıza.taribinde¹⁰⁸.

Surp Zoravarats Kilisesi'nin kuzey duvarına paralel, Bell ve Gough'a göre Bizans Dönemi'nden kalma, bir veya iki metre mesafede tek nefli uzunlamasına bir şapelin izleri görülmektedir. Ancak bu iki yapı aynı hizada olmayıp şapelden günümüze ulaşan dışarı taşkın eliptik apsis kalıntısı, kilisenin doğu cephesinden daha öne uzanmaktadır (Res. 10, 15)¹⁰⁹. Gough, çevreye saçılmış kimi mimari parçaların bu şapelden alınarak kilisede kullanılmış olabileceğini belirtmektedir (Res. 16). Diğer taraftan kilisenin güneybatısında tonozlu bir mekânın varlığından bahsetmiş ve buranın bir mezar alanı olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmüştür¹¹⁰.

Khalpakhcian Zoravarats Kilisesi'nin tasarımına dair şu bilgileri vermektedir:

Kemerlerle bölünmüş yan nefler ve daha geniş orta nef yarım daire apsilerle tamamlanmaktadır. Kiliseyi oluşturan dikdörtgen formundaki beden duvarlarıyla düz bir yüzey halinde dışa yansıyan apsiler birer tepe penceresi ile gün ışığını almaktaydı. Kuzey-güney beden duvarlarının merkezindeki yan girişler ve batı cephesinden açılan bir ana giriş mekâna geçit vermekte idi. Yan neflerin küçük apsilerle tamamlanan doğu uçları küçük dua hücreleri olarak tasarlanmıştır (Plan 2). Apsiler kilisenin yüksekliğine oranla daha alçak olarak dış hacime aksettirilmiştir. İç mekândaki yalın bezeme söz konusu olduğunda özellikle apsis yarım kubbe-leri, halen izleri görülebilen freskodan kutsal betimlemelerle değerlendirilmiştir¹¹¹ (Res. 11). Dış cepheleri tamamen yıkılmış olan ve bugün sadece doğu cephesi görülebilen kilisenin Ermeni mimarisine özgü, özellikle Ani kiliselerinde en tipik örnekleri görülen, dış beden duvarlarını hareketlendiren dar-uzun ve derin duvar nişleri görülmektedir. Bu yapıda nişler paralel kesitli bir uzanım ile açılmıştır (Res. 10). Kaynaklara dayanarak batıdaki ana kapının üst sövesinin dairesel-ışınsal bir kabartma bezeme ile taçlandırılmış olduğu tahmin edilebilmektedir. Saçak altındaki bezemeli yüksek kabartma ve Ermenice geniş bir kitabe kuşağı beden duvarlarını dolandırmakta idi¹¹².

Anavarza Kalesi iki bölümlü bir yapıya sahiptir. Yeterince keşfedilememiş kuzeydeki iç kale daha az belirgin olup, tek bir duvar ve kayalığın batı kanadı boyunca hatırı sayılır bir yükseklikte seyrek kulelerle tahkim edilmiştir (Res. 17). Güney kalede olduğu gibi, kuzey

¹⁰⁸ Hovhannesyan 1989, 153; Alishan 1885, 238; Langlois 1854, 14.

¹⁰⁹ Bell 1906, 28; Gough 1952, 127. Şapelin kilise ile arasında yaklaşık 1 / 1,5 m.'lik bir mesafe olduğunu gördük.

¹¹⁰ Gough'un öne sürdüğü görüşü destekleyecek verilere ulaşmak ancak arkeolojik bir çalışmayla mümkün olacaktır.

¹¹¹ Nersessian söz konusu duvar resimlerini tanımlamıştır, bk.: Nersessian 1978, 123. Gough, Surp Zoravarats Kilisesi apsis yarım kubbesindeki fresko betimlemelerini incelemiş, Ermeni dini sanatının Bizans'tan esinlendiğini belirtmiştir. Ancak, Edwards'a göre kalan izler bu görüşü yeterince desteklememektedir. Bk.: Edwards 1982, 159.

¹¹² Khalpakhchian 1961, 55.

muhafazanın batı sınırında neredeyse dikey uçurumlar oluşmuştur (Res. 18). Güney avlunun güney duvarı dört adet atnalı biçiminde burç ve batıda bir tek kare planlı kule ile güçlü bir bariyer oluşturmaktadır (Plan 1, Res. 3). Güney avlu beş inşa dönemini aksettiren beş farklı duvar dokusuna sahiptir (Res. 4-7). Doğrudan kuzey kulesine açılan orijinal girişin yıkık kemerli Bizans yapısı olup, Arap öncesi döneme ait tek belirgin kalıntıdır. Batı duvarı Ermeni Dönemi'nde yeniden inşa edildiğinde bu kapı kapatılmış ve muhtemelen bir çeşit müstemilata dahil edilmiştir¹¹³ (Res. 5). Langlois, kalenin batısında yükselen yapıları ve yarım daire kuleleri rustik taşlarla örülmüş duvar dokusuna istinaden Bizans Dönemi'ne, doğu bölümünü ise Ermeni Rupinyan Prensleri Dönemi'ne tarihlendirmiştir¹¹⁴ (Res. 3-7).

Prens II. Levon (daha sonra Kral I. Levon) tahta çıktıktan sonraki ilk yıllara denk gelen 1187'de kalenin batı ucundaki kayalığı ustalıklı bir biçimde yardırarak, arka tarafındaki iç kale ile bağlantılı, üç katlı bir saray (donjon/şato baş kulesi) yaptırmıştır (Res. 5, 19). Giriş kapısı üstünde zamana direnerek günümüze ulaşmış olan Ermenice kitabe bu sarayın konumunu, yaptırmanın dehasını ve cesaretini aksettirmektedir¹¹⁵ (Res. 20). Ortaçağ'da saraya ve iç kaleye geçiş sadece –bugün mevcut olmayan– hareketli bir köprü ile yapılabilmekte idi ve bu sebeple daha geç tarihlerde ulaşılamaz olmaları nedeniyle bu yapı ve içkalenin incelenebilmesi mümkün olamamıştır. Öte yandan günümüzde buraya ulaşım mümkün hale gelmiş olup, sarayın alt koridorlarından geçilerek iç kale gezilebilmektedir (Res. 21). Sarayın ara katları yıkık olduğundan ne yazık ki üst katlara çıkılamamaktadır (Res. 20). Çeşitli kaynaklara göre 1187 veya 1188'e tarihlenen Ermenice kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir (Res. 20):

Güneş karardı, yıldızlar göründü, Kutsal Kudüs kenti Türklerin oldu. Aynı sene Stepane'nin oğlu Rupen öldü ve onun koltuğuna imanlı Levon oturdu, Toros dağlarından ve Kara dağlardan deniz kıyısında Adalya'ya kadar Kilikya'ya sabip oldu. İktidarının ikinci yılında başkent Anavarza'daki kaleyi yaptırmaya başladı. Kayalığı güçlü demirle yardı ve çok büyük taşlardan sağlam bir sur kurdu ve ...demir ve kurşunla sağlamlaştırdı.

*Ve bunu bir yılda yaptı*¹¹⁶.

Başkent 1173 yılında, Kilikya Baronluğu henüz krallığa dönüşmeden önce Sis'e taşınmış olsa da¹¹⁷, Anavarza Kalesi siyasi, kültürel ve ekonomik önemini korumuştur. Kentin mimari dokusu Prens II. Levon döneminde (1187-1219) büyük ölçüde değişmiş, burada birçok yapı ve köşk inşa edilmiştir. Levon, kenti kalın çifte surla çevirmiş ve bunu iç kaleyle birleştirmiştir. 1198'de krallık tacını giyen I. Levon kaleye daimi bir muhafız bölüğü yerleştirmiştir¹¹⁸. Bugün

¹¹³ Edwards 1987, 67. Daha ciddi bir araştırmaya gereksinim duymakla birlikte makalede, kaynaklar ışığında ve yerinde gözlemlenerek, bu bilgileri destekleyecek en uygun görüntüler kullanılmaya çalışılmıştır.

¹¹⁴ Langlois 1861, 440. Bu makalede mimari bir inceleme-karşılaştırma yapılmamıştır. Daha sonraki bir çalışmamızda özellikle askeri mimari bağlamında yapım tekniği ve plan tasarımı ele alınacaktır. Genel olarak belirtmek gerekirse, kaledeki duvar dokusu, kule ve burçlar ana hatları ile Ermeni mimarisinin inşa tekniğini aksettirmektedir.

¹¹⁵ Hovhannesyan 1989, 156-157. 13. yy.'ın ilk on yılında (1211-1212), o sıralarda Kral I. Levon'un misafiri olan Willebrand, hayranlıkla "Navarsa" olarak adlandırdığı kenti tasvir etmiştir: "Navarsa'ya geldik, ki burası yüksek bir kayalığın üstüne konulanmış çok güçlü bir kale, sanki doğa onu bir yaylanın ortasında kralın seyri için hazırlamış olmalı. Bu nedenle kral genellikle kendi bayrağının sembolünü "Navarsa" olarak adlandırır". Bk.: Von Oldenburg 2000, 43; Edwards 2008, 163 dn.: 22'de, Von Oldenburg'un seyahatnamesinin özgün adı "Peregrinatio" olarak zikredilmiştir.

¹¹⁶ Hovhannesyan 1989, 154-155; Alishan 1885, Sisuan, 239; Langlois 1854, 16.

¹¹⁷ Ayvazyan v.d. 2007, 317. Edwards; başkentin Anavarza'dan Sis'e naklinin –resmi bir kayıt bulunmamasına karşın–, kesin olarak 1180-1190 tarihleri arasında gerçekleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Bk.: Edwards 2008, 199.

¹¹⁸ Hovhannesyan 1989, 156-157.

iç kalede ikinci kez kullanıldığı izlenimi veren (devşirme) ve sanat değeri yüksek olan mimari plastik parçalara rastlanmaktadır (Res. 22-23)¹¹⁹. Bu alanda göze çarpan toprak yüzeyinden taşan silindirik bir yapı kalıntısı, büyük olasılıkla buradaki bir sarnıçla bağlantılı, bir su mima-risinin temel izleri olabilir (Res. 24). Bunun dışında, kuzeye doğru yükselen kalenin tepesinde iki tane de küçük ölçekli yapı bulunmaktadır (Res. 24). Bunlardan doğu suruna yakın olan yapı Edwards tarafından bir şapel olarak tanımlanmıştır. Edwards tarafından planı çizilmiş olup, iç mimari tasarımı bu küçük mabedin bir dua mekânı olduğunu aksettirmektedir (Plan 3, Res. 25). Şapelin yakınında görülen daha harap durumdaki küçük ölçekli yapının işlevi anlaşılammıştır (Res. 24). Kalenin bu kısmında, söz konusu kalıntılardan başka özellikle surun kuzey batı ucuna doğru yayılan birçok temel izi de göze çarpmaktadır (Res. 24, 27). Kuzeybatı yönünde, kalenin aşağısındaki antik kente bakan ve surun içinde ancak zeminden daha alt kotta yer alan tonozlu ve kemerli bir yapı kalıntısı özellikle dikkat çekmektedir (Res. 26). Gerek güney kale ve gerek kuzeydeki iç kalede arkeolojik bir inceleme ve araştırmanın yapılması elzemdir. Kuzeye doğru daralarak uzanan kayalığın üzerindeki iç kale surları dairesel ve dikdörtgen iki burçla sonlanmaktadır (Res. 28).

Kilikya Krallığı'nın yıkılışına sebep olan Memlûk saldırılarının ilki 1279 yılında gerçekleştirilmiştir. Ermeniler nihai olarak 1374'te Anavarza Kalesi'nden çıkarılmış ve kale hemen hemen tüm 15. yy. boyunca Memlûk Devleti'nin bir garnizonu olarak kullanılmaya devam etmiştir¹²⁰. Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'te ortadan kalkmasından sonra da Ermeni halkı burada azalarak da olsa yaşamaya devam etmiş, 20. yy.'ın başlarına kadar Anavarza ve çevresinde varlıklarını sürdürülebilmişlerdir.

Açık bir biçimde görülebileceği üzere, bugüne kadar Anavarza Kalesi'nde kapsamlı ve sistematik bir arkeolojik çalışma yapılmamış, sahip olduğumuz bilgiler burayı ziyaret eden araştırmacıların gözlemleri ve kısıtlı belgeleme çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Araştırmacıların yaptıkları inceleme ve öngörülerin doğrulanabilmesinin ve gerek askeri mimari, gerek dini ve sivil mimari bağlamında kaledeki kalıntıların nihai bir değerlendirmesinin yapılabilmesinin ancak modern yöntemlerle gerçekleştirilecek arkeolojik bir çalışma sonucunda mümkün olabileceği burada belirtilmelidir.

Öte yandan kalenin altındaki düzlükte bulunan Anavarza Geç Roma Dönemi kentinde belirli ölçüde bir arkeolojik çalışma yapılmış, bulunmuş olan mimari plastik parçalar numaralanmak suretiyle tescillenmiş ve bir alana yerleştirilmiştir. Üç yıl evvel burada görülen iki küçük su havuzunun mozaikle oluşturulmuş taban döşemeleri de kapatılarak koruma altına alınmıştır. Ancak kaleye çıkan yol boyunca sağa sola dağılmış lahitleri, Bizans Dönemi kilise kalıntıları kendi haline bırakılmıştır. Kalede ise, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, dış surlardan itibaren iç kaleye kadar herhangi bir çalışma yapılmamış olduğu gözlenmektedir. Kalenin özgün konumu, özellikle güney kalenin silindirik yüksek burçları, sur tahkimatının görece sağlam durumdaki bölümleri, döneminin kale kapısı yapım tekniğini aksettiren ana girişi ile dikkate değer güçlü bir askeri mimari olduğunu gözler önüne sermektedir. Buna ilaveten tarihi Kilikya coğrafyasında koruyucu azizlere ithaf edilen Ermeniler'in ilk dini mabedi olan, I. Toros döneminde inşa edilmiş Surp Zoravarats Kilisesi, yalın ve küçük ölçekli mimarisine karşın, son derece yüksek bir kaligrafi kalitesi arz eden ve bir belge niteliği sunan kitabe kuşağı, iç mekânda ana apsiste izleri açıkça görülebilen fresk bezemeleri ile birlikte özel bir önem ihtiva etmektedir. Hemen

¹¹⁹ Matoda 2012, 261-266.

¹²⁰ Edwards 1987, 67.

yakın çevresinde yapılacak arkeolojik kazılarla elde edilecek bulgular yapıya ve çevresine dair daha belirgin bilgiler elde edilmesine, yapının çevresiyle birlikte ele alınarak etraflıca incelenmesi ve dört bir yana dağılan yapı ve bezeme parçalarının toplanıp tasnifi, yapının yeniden özgün şekliyle ayağa kaldırılabilmesine olanak sağlayabilecektir. Kilisenin yanı başındaki Bizans şapeli ile birlikte değerlendirilerek yeniden yapılandırılması, bölgedeki diğer kalelerde bulunan dini mimarilere örnek teşkil etmesi bağlamında önemli bir adım olacaktır. Bu görkemli kale çağdaş bir yaklaşımla burada çalışacak genç arkeolog, sanat tarihçisi ve tarihçileri beklemekte, burada başlatılacak araştırmalar birçok önemli soruya yanıt bulunmasını sağlayacağı gibi, bölgede gerçekleştirilecek diğer çalışmalara, çeşitli proje ve çalıştaylara zemin oluşturacak elverişli bir ortamın oluşmasına da vesile olacaktır.

Kısaltmalar ve Bibliyografya

- Acaryan 2002 H. Acaryan, "Giligya", The History of Armenian Diaspora (Ermenice) (2002) 349-384.
- Akşit 1985 O. Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi (M. Ö. 27 – M. S. 395) (1985).
- Akurgal 1990 E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları³ (1990).
- Alishan 1885 Ğ. Alishan, Sisuan (Ermenice) (1885).
- Alishan 1901-1902 Ğ. Alishan, Ermeniname (Ermenice) I-III (1901-2).
- Anonim 1973 Guide-Atlas DENOEL, Voyages et civilisations de la Turquie (1973).
- Anonim 1995 Küçük Ermeni Ansiklopedisi (Ermenice) 2 (1995).
- Bedrosyan 2005 L. Der Bedrosyan, Haçlılar ve Ermeniler (Ermenice) I (2005).
- Bell 1906 G. L. Bell, "Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia", *Révue Archéologique*, VI, 1906, 1-29.
- Boase 1978 T. S. R. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia (1978).
- Bozoyan 2008 A. Bozoyan, "Armenian Political Revival in Cilicia", *Armenian Cilicia*, bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.) (2008) 67-78.
- Chalandon 2005 F. Chalandon, "Les Comnènes: Etudes sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles", (I, 1900, II (1-2), 1912'den Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 143-191.
- Coulie 2008 B. Coulie, "Manuscripts and Libraries: Scriptorial Activity in Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 261-274.
- Dédéyan 1982 G. Dédéyan, *Histoire des Arméniens* (1982).
- Dédéyan 2008 G. Dédéyan, "The Founding and Coalescence of the Rubenian Principality, 1073-1129", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 79-92.
- Edwards 1982 R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *DOP* 36, 1982, 155-176.
- Edwards 1983 R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *DOP* 37, 1983, 124-146.
- Edwards 1987 R. W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, *DOP* 23 (1987).
- Edwards 2008 R. W. Edwards, "The Role of Military Architecture in Medieval Cilicia: The Triumph of a Non-Urban Strategy", bk.: R. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia*, *UCLA Armenian History and Culture Series* 8 (2008) 153-244.
- Eprigyan 1903-1905 H. S. Eprigyan, *Bütün Dünya Sözlüğü* (Ermenice) I (1903-1905).
- Ersan 2007 M. Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler* (2007).
- Evans 1999 H. C. Evans, "Imperial Aspirations: Armenian Cilicia and Byzantium in the Thirteenth Century", bk.: A. Eastmond (yay. haz.), *Eastern Approaches to Byzantium* (1999) 243-253.
- Gough 1952 M. R. Gough, "Anazarbos", *AnatSt* 2, 1952, 85-150.
- Grousset 2005a R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Histoire de l'Arménie des origines à 1071*. S. Dolanoğlu (çev.) (2005).
- Grousset 2005b R. Grousset, "Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem" (I, 1934, II, 1935, III, 1936'dan Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler*, (2005) 193-327.
- Grousset 2005c R. Grousset, "L'Empire du Levant: Histoire de la Question d'Orient" (Nouvelle édition revue, 1949'dan Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 329-360.

- Halfter 2008 P. Halfter, "Papacy, Catholicosate, and the Kingdom of Cilician Armenia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 111-129.
- Hagopyan 2013 H. Hagopyan, *Khorenatsi ve Sepeos'a göre Büyük Dikran ve Haygazuniler* (2013).
- Hançer 2010 E. Hançer, "On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Kilikya Ermeni Minyatürü Bağlamında Bizans ve Komşu Kültürlerle İlişkiler", bk.: A. Ödekan v.d. (ed.), *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu (On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim) - Bildiriler*, 25-28 Haziran 2007, İstanbul (2010) 89-113.
- Harutyunyan 1992 V. Harutyunyan, *Ermeni Mimarlığının Tarihi (Ermenice)* (1992).
- Hewsen 2008 R. H. Hewsen, "Armenia Maritima: The Historical Geography of Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 27-66.
- Hovhannesyan 1989 M. Hovhannesyan, *Ermeni Kilikya Kaleleri ve Kale-kentleri (Ermenice)* (1989).
- Hovhannisian – Payaslian 2008 R. G. Hovhannisian – S. Payaslian "Armenian Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 1-26.
- İncicyan 1806 Ğ. İncicyan, *Coğrafya; Ermenistan (Ermenice)* (1806).
- Janashian 1970 M. Janashian, *Ermeni Minyatürü* (1970).
- Kalusdyan 1978 Ş. Kalusdyan, *Evensel Hıristiyan Azizler (Ermenice)* (1978).
- Karaaslan 1997 N. Ü. Karaaslan, "Hamdaniler", bk.: *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 15 (1997) 446-447.
- Kévorkian – Paboudjian 2012 R. H. Kévorkian – P. B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. M. Saris (çev.) (2012).
- Khalpakhchian 1961 H. Kh. Khalpakhchian, "Kilikya'daki Ermeni Krallığı'nın Mimarlığı" (Ermenice), *Etchmiadzin XI*, 1961, 45-59.
- Khalpakhchian 1979 H. Kh. Khalpakhchian, "Kilikya", *Ermenistan Sovyet Ansiklopedisi (Ermenice) V* (1979) 406-428.
- Khorenatsi 1881 M. Khorenatsi, *Harita (Ermenice)* (1881).
- KMKD Kültürel Mirası Koruma Derneği
- Kozan www.kozan.bel.tr/?/tarihi-degerler (Erişim tarihi: 1.1.2016).
- Langlois 1854 V. Langlois, *Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie* (1854).
- Langlois 1861 V. Langlois, *Voyages dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus executé pendant les années 1852-1853* (1861).
- Manantyan 1972 H. Manantyan, *II. Dikran ve Roma (Ermenice)* (1972).
- Matoda 2012 C. Matoda, "Some Considerations on the Armenian Lapidary Lexicon at Anavarza", *Review of Social Sciences of Academy of Sciences of the Armenia (Ermenice)* 1 (633), 2012, 261-266.
- Morgan 1947 J. De Morgan, *Histoire du peuple Arménien*, (1919'dan Ermenice). S. Yergaynyan (çev.) (1947).
- Movsisyan 2010 A. Movsisyan, *Büyük Dikran (Ermenice)* (2010).
- Mutafian 1988 C. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, 2 cilt (1988).
- Mutafian 1993 C. Mutafian, *Le Royaume Arménien de Cilicie XII^e - XIV^e siècle* (1993).
- Mutafian 2001 C. Mutafian, *La Cilicie Au Carrefour Des Empires (Ermenice)* (2001).

- Nersessian 1947 S. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire – A Brief Study of Armenian Art and Civilization* (1947).
- Nersessian 1969 S. Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", bk.: K. M. Setton (ed.), *A History of the Crusades II* (1969) 630-659.
- Nersessian 1973 S. Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *Byzantine and Armenian Studies* 1, 1973, 329-352.
- Nersessian 1978 S. Der Nersessian, *Armenian Art* (1978).
- Nersessian 1993 S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century* 1 (1993).
- Nersessian 2005 S. Der Nersessian, "Kilikya Ermeni Krallığı" (Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 379-411.
- Oldenburg 2000 W. Von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*. M. Erksan (çev.) (2000).
- Ormanyan 1913 M. (Patrik) Ormanyan, *Ermeni Kilsesi*³ (Ermenice) (1913).
- Pasdermadjian 1986 H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*⁴ (1986).
- Sahagyan 2007 S. Sahagyan, "Kilikya Ermeni Devleti XI.-XIV. Yüzyıllar" (Ermenice), bk.: S. Sahagyan – V. Melkumyan v.d. (ed.), *Kutsal Ermenistan (Armenia Sacra)* (2007) 315-321.
- Shakhgyan 2007 K. Shakhgyan, "Kilikya Ermenistanı Mimarlığı" (Ermenice), *Kutsal Ermenistan (Armenia Sacra)* (2007).
- Strzygowski 1918 J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa II* (1918).
- Runciman 2005 S. Runciman, "A History of the Crusades" (I, 1951, II, 1952, III, 1954'ten Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 361-377.
- Texier 1862 C. Texier, *L'Univers, histoire et description de tous les peuples, Asie Mineur* (1862).
- Ulupapyan 1991 P. Ulupapyan, *Tarihten Konuşmalar (Zrutsaran – Ermenice)* (1991).
- Umar 1982-1984 B. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi I-II* (1982-1984).
- Umar 1993 B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (1993).
- Urfalı Mateos Urfalı Mateos, *Vekayi-Name*² (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli 1136-1161. H. Der Andreasyan (çev.) (1987).
- Vardanyan 2008 S. Vardanyan, "The Medical Heritage of Cilician Armenia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 275-296.
- Vosgyan 1957 H. H. Vosgian, *Kilikya Manastırları* (Ermenice) (1957).
- Wallace – William 1999 R. Wallace – W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*. Z. Z. İlkelen (çev.) (1999).
- Zekiyan 2011 B. L. Zekiyan, "From the Icon of Stone to Knowledge of the Book: A Timeless Odyssey of Challenges", bk.: G. Uluhogian – B. L. Zekiyan – V. Karapetian (ed.), *Armenia Imprints of a Civilization* (2011) 19-33.

Abstract

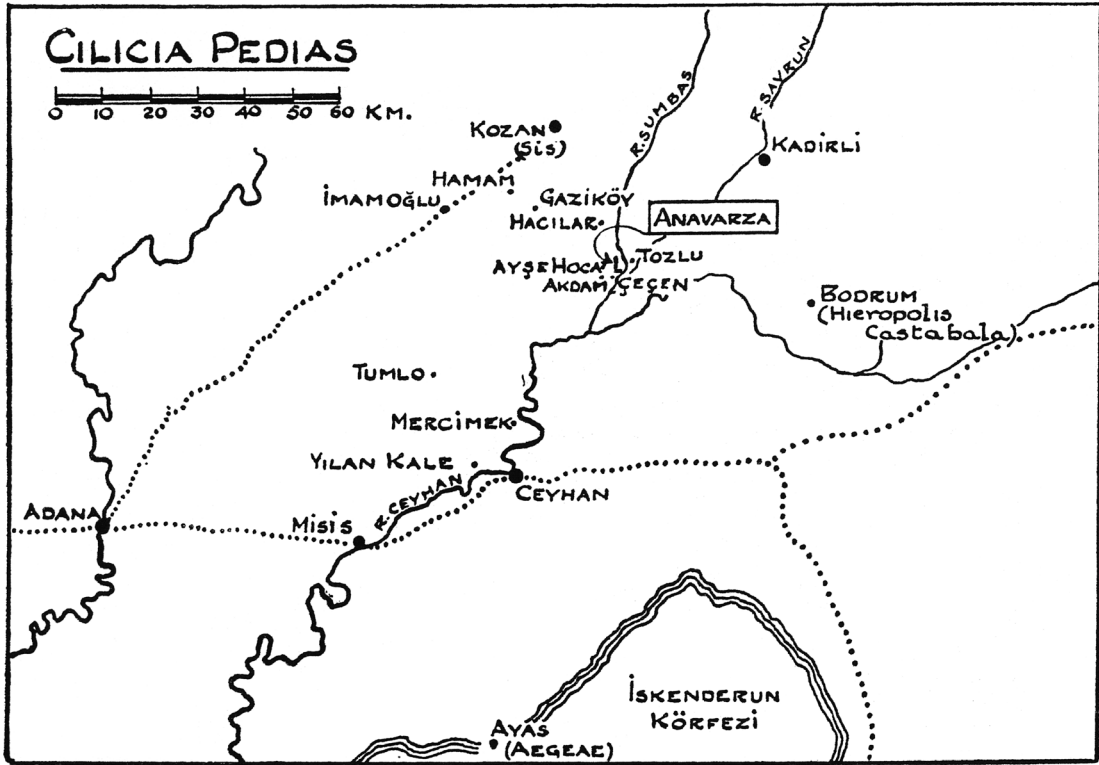
The Second Capital of the Armenian Principality of Cilicia: Anavarza

Located within the territory of the district of Kozan, about 75 km. north-east of Adana, Anavarza was the largest Late Antique city of Smooth Cilicia (Çukurova). It gained in importance in the Roman period (1st cent. B.C.), and in the Middle Ages it became the second biggest city after Sis (Kozan) on the Cilician Plain during the period of the Armenian Principality of Cilicia. The city of Anavarza is known for its citadel on the rocky hill to the east, at a strategic location with a viewing range that reaches the Gulf of İskenderun and encompasses other Cilician fortresses. It changed hands between the Arabs and Byzantines a few times and was a stopping point for the First Crusaders. However, time had its toll and pushed the city into the mist of history. Today there is a village called Dilekkaya on the site, and travelers and historians have been frequenting it since the nineteenth century.

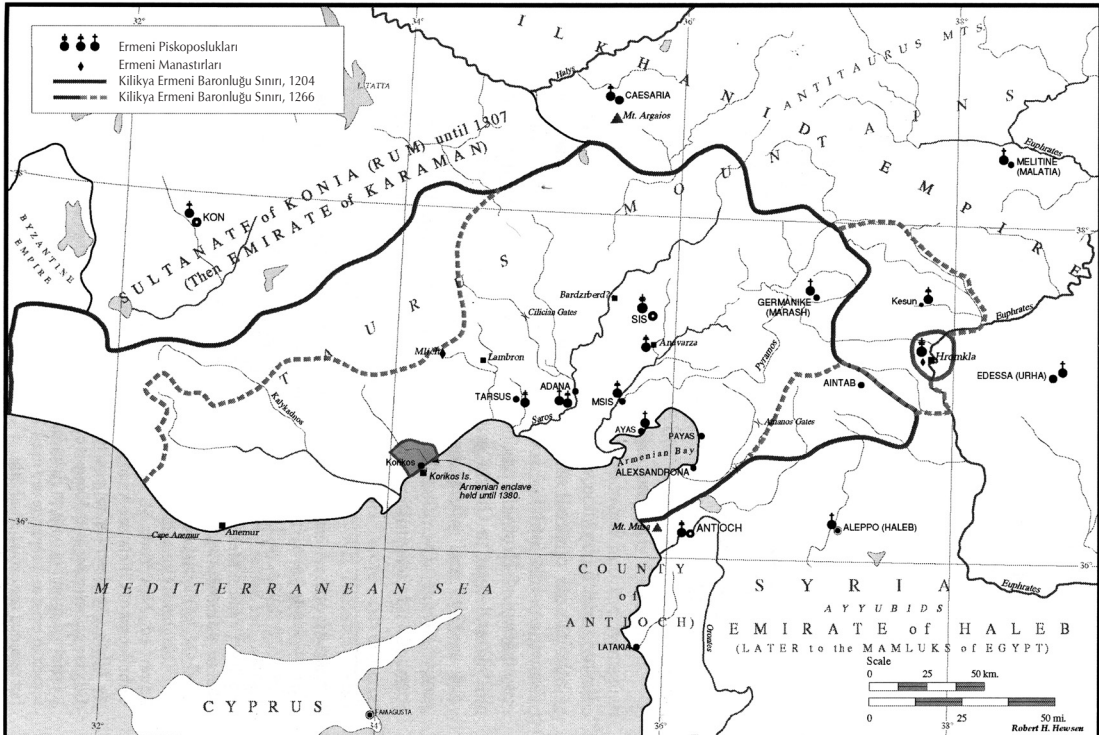
The Armenians lived in Cilicia together with the Greek-Romans, Arameans and Jews since the reign of Tigranes II (95-55 B.C.) as attested in literary sources. The first bishopric was founded in the 10th century by the Armenians, who were forced to migrate and settle in Cilicia in the course of the Arab-Byzantine wars of the 8th to 10th centuries A.D. When the Byzantines recaptured Cilicia and North Syria from the Arabs, the kingdoms of Pakraduni (885-1045) with its capital at Ani and of Ardžruni (862-1021/22) with its capital at Vasburagan (Van) ended. The last kings of these two kingdoms and their katholikos seats were deported to the Kayseri and Sivas areas. Following the decisive triumph of the Turks over the Byzantines at Manzikert in 1071 that opened the doors of Anatolia to them, the Anatolian Seljuk Sultanate conquered the entirety of Armenia and Central Anatolia. This triggered a second wave of migration for the Armenian princes and nobility together with their entourage to the Anatolian regions still in Byzantine hands such as Cappadocia, Cilicia, Euphrates, and the cities and towns under the control of Armenian princes in North Syria, the Taurus Mountains and the Anti-Taurus Mountains. To create a buffer zone between Byzantium and the Arab world, the Byzantines paved the way for Armenian migration into these areas. In the 12th century aristocratic members close to the Armenian royal dynasty captured the fortresses and cities in Cilicia, where the ethnic weight belonged to the Armenians. They united under the leadership of Roupen, a relative and commander of the last Pakraduni king, Gagik II, and founded a barony independent from Byzantium in Rough Cilicia in 1080. Roupen lived at Partsraper, Gobidar and Goromoz in the Cilician Taurus Mountains (1080-1095). Following his death, his son and successor Constantin I (1095-1099) took under his control the Vahka/Feke Castle, the passes in the Taurus Mountains, and especially the Anavarza-Kayseri road, thus laying the foundations of the Roupenian rule in Cilicia. Therefore, the Crusaders negotiated with him and then were

able to continue their journey with his support. The Roupenians reinforced their security and started to progress into the plains and littoral of Cilicia. Thoros I (1100-1129), succeeding his father Constantin I, moved his center to Vahka (Feke) Castle and took every step with much caution, despite weakening relations with Byzantium. He tried to remain on good terms with the surrounding states of Byzantium, the Latin Barony of Antioch on the Orontes, the Seljuks, and the Danishmendids, particularly trying to keep a balanced friendship with the Latins. By 1110 he conquered Anavarza from the Byzantines and reinforced the city and its fortress. After making Anavarza his capital, he then annexed Sis. Thoros I was the first ruler to unite the Armenians under difficult conditions, and the Roupenian rule attained the status of a principality or a barony. During Thoros's reign the borders reached down into the Cilician plains. Thoros I died in 1129 and was succeeded by his brother Leon I, during whose reign Anavarza passed into Byzantine hands between 1137-1148. Since Anavarza kept changing hands, the Armenian Barony of Cilicia moved its center first to Tarsus and then to Sis in the last quarter of the twelfth century. The reign of Leon II (1187-1219), son of Thoros II son of Leon I, witnessed the transformation of this barony into a kingdom that reached the zenith of its power. He was crowned as Leon I at the Surp Sophia Cathedral of Tarsus on 6 January 1198/9. His reign brought the Cilician harbors up to Antalya under their control, thus putting them in direct contact with European Christians and the Latin world. Leon was succeeded by Hetoum I (1226-1269), who sensed the importance of the Mongol power penetrating Anatolia and was the first Christian ruler to make a truce with them. During the existence of the Armenian Kingdom of Cilicia, art, culture and science reached their zenith, and the land became a bridge connecting East and West via land, river and marine trade routes. These two centuries of wealth in every sense ended with the Mamluk attacks in 1375, and the land was conquered by Timur in 1400. The Armenians were pushed out of Anavarza in 1374, but Armenian people continued to live there, although decreasing in number, until the beginning of the twentieth century. In addition to the political, social and cultural aspects, Armenian Principality of Cilicia was also the seat of Armenian katholikos. The seat of Armenian katholikos shifted places in Cilicia a few times starting in the second half of the eleventh century but settled at Rumkale about 1150s. Then it was moved to Sis, the capital, in 1293 and remained there even after the fall of the principality. Finally, in 1441 it was moved to Echmiadzin in Armenia, where it still is based.

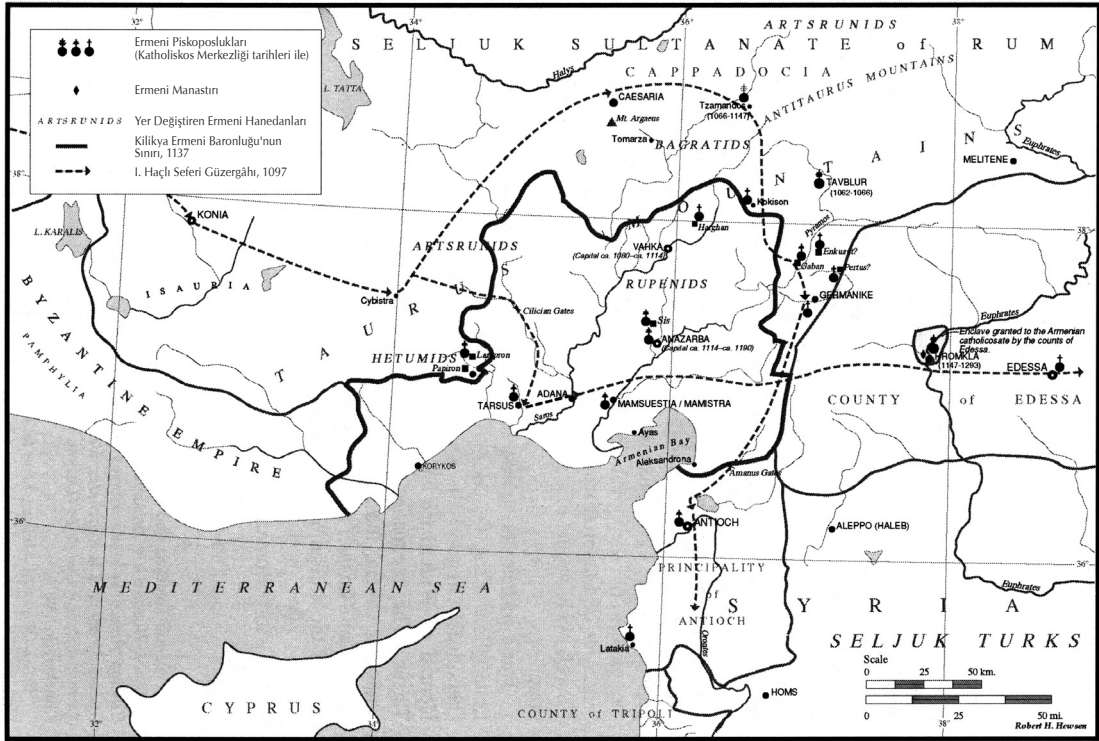
Anavarza, the second capital of Armenian Principality of Cilicia, still houses the remains of its Armenian past. The Surp Zoravarats Church was dedicated to protecting saints by Thoros I. The remains of its inscription band run around under the eaves with high calligraphic and documentary qualities, and traces of frescoes can be seen on its apse. Its fortifications mostly date to the Armenian period, and the inner castle was reinforced with double walls by Leon II before his coronation. The transitory tower, now in ruins, has an Armenian inscription by Leon II. Other ruins include the palace, the inner castle chapel, various buildings, and the architectural remnants of its water system. The Anavarza Citadel has not been the focus of a systematic and comprehensive archaeological study, and the data available are limited to the observations and limited documentation of visiting scholars. Archaeological studies to be conducted at this grandiose fortress with modern methods will certainly yield answers to many questions and expose the variegated cultural strata here. Certainly it will also pave the way for other studies, various projects, and workshops in the region.



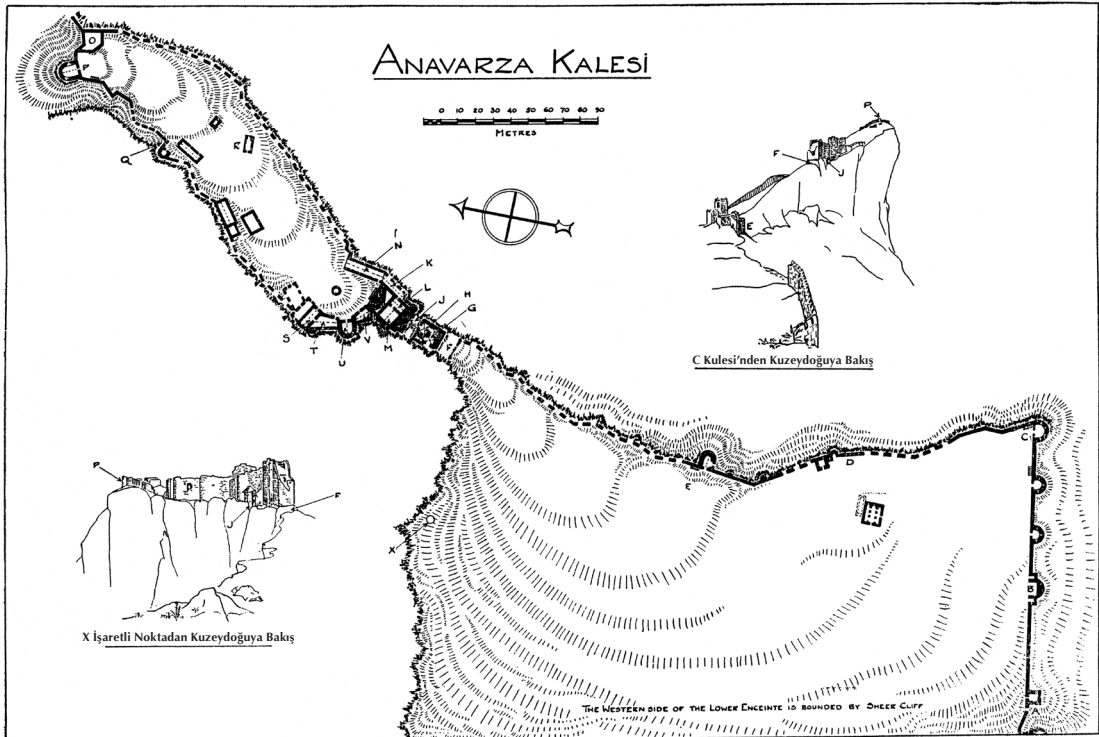
Har. 1 Kilikya Pedias (Gough 1952, 86)



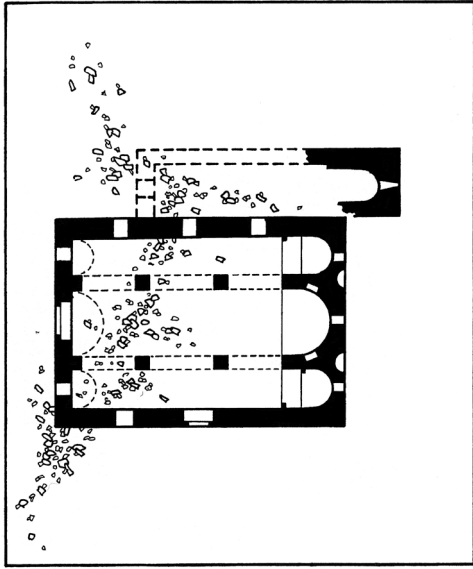
Har. 2 Kilikya Ermeni Baronluğu (Hewsen 2008, 35'ten lejant Türkçe'ye uyarlanmıştır.)



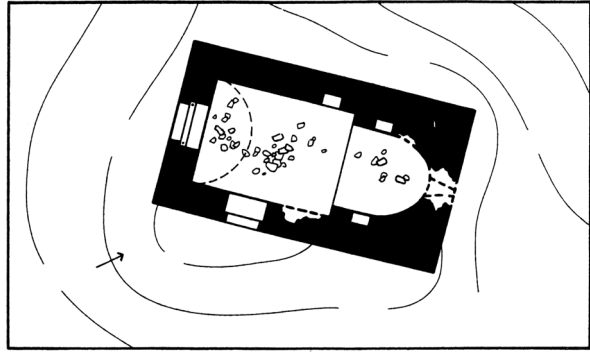
Har. 3 Kilikya Ermeni Krallığı (Hewsen 2008, 35)



Plan 1 Anavarza Kalesi vaziyet planı (Gough 1952, 120'den)



Plan 2
Anavarza güney kaledeki
Surp Zoravarats Kilisesi
(Edwards 1982, Res. 1)



Plan 3
Anavarza iç kaledeki şapel
(Edwards 1983, Res. 2)



Res. 1
Antik Anavarza Kenti'nden
kalıntılar ve Ortaçağ Anavarza
Kalesi'nin yerleştiği kayalık
(A. Manassian - KMKD arşivi)



Res. 2
Antik Anavarza Kenti'nden
kalıntılar, solda kaleye
uzanan taş basamaklar
(D. Davtyan - KMKD arşivi)



Res. 3
Anavarza Kalesi surları
güneyden görüntü
(D. Kertmenjian –
KMKD arşivi)



Res. 4
Anavarza Kalesi'nin
ilk bölümü olan
güney düzlüğü
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)



Res. 5
Anavarza Kalesi,
güneydoğudan kuzeye
bakış, donjon ve iç kale,
tepede şapel kalıntısı
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)



Res. 6
Anavarza Kalesi doğu
surlarından vadiye
açılan ana kapı
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)



Res. 7
Anavarza Kalesi girişinde
güney doğudan farklı
inşa dönemleri gösteren
sur kalıntısı (E. Hançer –
KMKD arşivi)



Res. 8
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats
Kilisesi (Kévorkian-
Paboudjian 2012)



Res. 9
Anavarza Kalesi'nde
Surp Zoravarats Kilisesi
güney doğudan görünümü
(D. Kertmenjian –
KMKD arşivi)



Res. 10
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats Kilisesi doğu
cephesi ve kitabe şeridi kalıntısı
(Elmon Haçer – KMKD arşivi)



Res. 11
Anavarza Kalesi Surp
Zoravarats Kilisesi ana ve
yan neflerin apsisleri.
Ana apsiste fresko izleri
(B. Pekol – KMKD arşivi)



Res. 12
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats Kilisesi
iç mekândan bir görünüm
(Bell 1906, 28)



Res. 13
Anavarza Kalesi Surp
Zoravarats Kilisesi
çevresindeki mimari
bezeme parçaları
(D. Kertmenjian -
KMKD arşivi)



Res. 14 I. Toros'un sikkeleri, üstte; ön yüzünde solda asker Azizler Theodoros ve Kevork'un figürleri. Arka yüzündeki Grekçe yazıtta "Théodore sebaste Roubénide iki güçlü şehitlerin koruması altında" kayıtlıdır. Alttaki sikkeler ise Ermenice'dir (Mutafian 1993, 22).



Res. 15 Anavarza Kalesi Surp Zoravarats Kilisesi'nin kuzey duvarı boyunca uzanan Bizans Şapeli (D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 16 Anavarza Kalesi Surp Zoravarats Kilisesi çevresindeki mimari bezeme parçaları (A. Manassian - KMKD arşivi)



Res. 17 Anavarza Kalesi, iç kalenin batı surları ve ön planda sarayın zemin katı (D. Davtyan – KMKD arşivi)



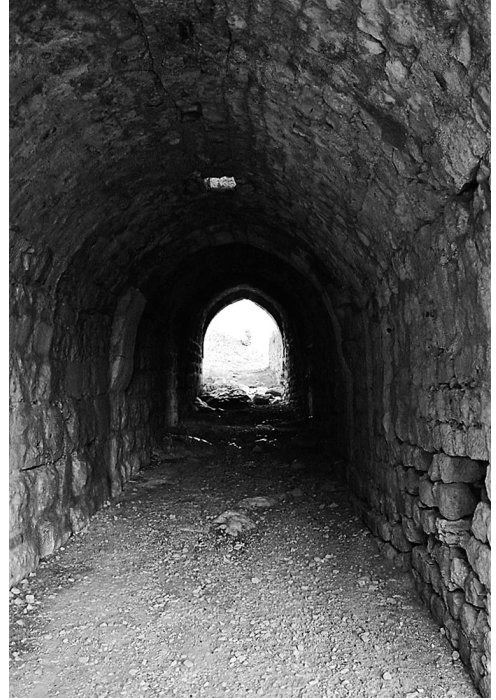
Res. 18 Anavarza Kalesi'nin aşağıdaki kentten, kuzeydeki uç noktadan güneye doğru görünümü. Resmin alt tarafında sağdaki yapı olasılıkla bir Bizans kilisesi kalıntısıdır (D. Kertmenjian – KMKD arşivi)



Res. 19
Anavarza Kalesi, güney
kaleyi kuzeydeki iç kaleye
bağlayan üzeri kitabeli Kral
I. Levon'un sarayı (donjon /
şato baş kulesi)
(E. Haçer – KMKD arşivi)



Res. 20 Anavarza Kalesi, Sarayın inşasını anlatan
Ermenice kitabe (D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 21 Anavarza Kalesi, saraydan
iç kaleye geçiş koridorlarından biri
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 22
Anavarza Kalesi, iç kalede görülen
değişirme bitkisel motifli kabartma
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 23
Anavarza Kalesi, iç kalede görülen
devşirme figürlü kabartma
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 24 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeye doğru
genel görünüm, ön plandaki silindirik yapı kalıntısı
bir sarnıçla bağlantılı su tesisi olabilir
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



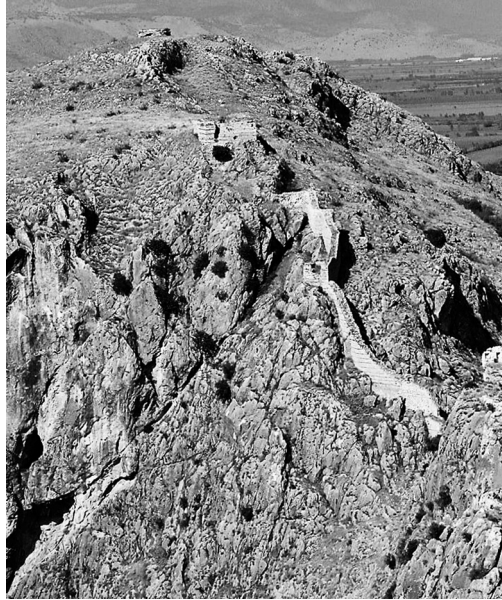
Res. 25 Anavarza Kalesi, iç kaledeki
şapelin güneybatıdan görünümü
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 26 Anavarza Kalesi, iç kalede antik kent yönünde
kuzeybatı suru içinde, alt kottaki yapı kalıntısı
(D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 27 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeybatı ucuna doğru genel görünüm (D. Davtyan – KMKD arşivi)



Res. 28 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeye uzanan kayalığın uç noktasına doğru bakış (D. Davtyan – KMKD arşivi)